Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences
e-ISSN: 2757-8399
cilt / volume: 4 • sayı/issue: 2 •(Aralık/December 2021): 435-458

Yeni İlm-i Kelâm Dönemine Bir Katkı: Ömer Nasûhi Bilmen'in Din Karşıtı Akımları Eleştirisi

A Contribution to the New Kalām Period: Ömer Nasûhi Bilmen's Critique of Anti-Religious Movements

Mücteba ALTINDAŞ
Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kelâm ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Asst. Prof., Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences Department of Kalām and History of Islamic Sects
Afyonkarahisar, Turkey
mucteba75@hotmail.com orcid.org/0000-0003-0452-6408

Makale Bilgisi / Article Information
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 30.09.2021
Kabul Tarihi / Accepted: 11.12.2021
Yayın Tarihi / Published: 30.12.2021

Atıf/Cite as: Altındaş, Mücteba. "Yeni İlm-i Kelâm Dönemine Bir Katkı: Ömer Nasûhi Bilmen'in Din Karşıtı Akımları Eleştirisi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/2 (Aralık 2021): 435-458. https://doi.org/10.52637/kiid.1002497

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid• kiid@aku.edu.tr

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License / Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Yeni İlm-i Kelâm Dönemine Bir Katkı: Ömer Nasûhi Bilmen'in Din Karşıtı Akımları Eleştirisi

Öz

Batı dünyasında bilim ve felsefe alanındaki gelişmeler inanç karşıtı akımların ortaya çıkmasına neden olmuş, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dünyası ve Osmanlı coğrafyasını da etkisi altına almaya başlamıştır. Bu bağlamda din karşıtı akımlarla mücadelede daha güncel ve etkili yöntemlerin gerekliliği ifade edilmiş, çağın getirdiği şüpheler karşısında yeni bilim ve felsefenin öğrenilmesi ve kelâm disiplinine uyarlanması zorunlu hale gelmiştir. Yeni İlm-i Kelâm olarak isimlendirilen bu dönemde Ömer Nasûhi Bilmen de inanç karşıtı akımlarla mücadelede güncel bir söylem geliştirmiş, durgun bir kelâm anlayışından ziyade daha canlı ve işlevsel bir yöntem benimsemiştir. Geleneksel kültürü özümsemiş bir âlim olarak çağının farklı düşünce sorunlarına kullandığı kelâm yöntemiyle güncel cevaplar vermesi kendi dönemine yaptığı katkılar açısından oldukça önemlidir. Bilmen'in mekanizm fikrinin temelsizliğinden hareketle materyalizmi, bilimsel temeli olmadığı için evrim teorisini ve insanların dine olan ihtiyacından hareketle pozitivizmi eleştirmesi onun özgün yönünü göstermektedir. Bu açıdan çalışmamızda özellikle Materyalizm, Pozitivizm ve Darwinizm gibi din karşıtı felsefelere getirmiş olduğu eleştiriler üzerinde durulmuştur. Zira dönemin dinsizlik akımlarıyla mücadelede izlemiş olduğu yöntemin ortaya konması, günümüzde de geçerli olan seküler düşünceye karşı mücadelede yeni yöntemlerin geliştirilmesine ışık tutması açısından önemlidir. Bilmen materyalizmi eleştirirken öncelikle bunun bilimsellik görünümü altında bir metafizik olduğunu söyleyerek deney ve gözlemle doğrulanması mümkün olmayan öznel yargılar olduğunu ifade etmiştir. Materyalistlerin madde ve enerjinin ezelî olduğu, atomların tesadüfen birleşerek maddeyi oluşturduğu iddiaları bilimsel bir temelden uzak test edilemeyen metafiziksel iddialardır. Zira Bilmen'e göre kozmolojik teoriler sürekli değiştiği için bu teorilerden genel hükümler çıkarmak güncel bilimsel gelişmeler ışığında mümkün görünmemektedir. Sürekli değişen bilimsel teoriler dikkate alındığında pozitivizmin tüm bilimleri fizik bilimine indirgemesi de ilmi yöntem açısından tutarsızdır. Bu dönemde makro düzeyde izafiyet teorisi, mikro düzeyde ise kuantum teorisiyle elde edilen yeni bulgular teizm açısından oldukça güçlü kanıtlar sunmaktadır. Böylece Bilmen'in dini düşünceyi dışlayan teorileri, evren hakkındaki verilerin değişkenliği üzerinden bilimsel bir temelde eleştirdiği görülmektedir. Materyalist felsefenin eleştirisi bağlamında ele alınan konulardan birisi de ruh-beden ilişkisidir. Yapılan nöro-fizyolojik çalışmalar bilincin beyinden ayrılamayacağını, beyindeki biyokimyasal, fizyolojik ve sinirsel süreçlerin bilinçle ilişkili olduğunu göstermektedir. Dönemin diğer düşünürleri gibi Bilmen'in de insanı tümüyle maddi bedene indirgeyen materyalist iddialara karşı koymak için fiziksel/bedensel temelli açıklamalardan ziyade ruhçuluk görüşünü esas aldığı görülmektedir. Konunun bilimsel gelişmeler dışında spiritüalizm ekseninde ele alınmasının karşı düşünceyle mücadele etme imkânını zayıflattığı söylenebilir. Bu nedenle zihin beden ilişkisine dair ortaya çıkan güncel bilimsel veriler kelâm açısından tekrar yeniden ele alınmalı, insanın biyolojik yapısı ile bilişsel/ruhî yapısı arasındaki ilişkiye dair veriler analiz edilmelidir. Bilmen'in evrim teorisini tümüyle reddetmek yerine yaratılış düşüncesiyle uzlaştırmaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda kâinatta genel bir tekâmülün olduğunu kabul etmekle birlikte, insanın başka bir türden var olduğu şeklindeki bir evrim düşüncesini reddetmiştir. Kabul etmiş olduğu bu sınırlı evrim anlayışı bir Yaratıcı'yı ve kontrol mekanizmasını gerekli kıldığı için canlılar dünyasındaki işleyiş, plansız ve amaçsız değildir. Bu açıdan Bilmen'e göre, her canlının genetik yapısının tümüyle kendi türüne özgü bir sisteme sahip olduğu dikkate alındığında böyle bir iddianın bilimsel dayanaktan yoksun olduğu açıktır. Bu nedenle söz konusu teorileri karşı tarafın delilleri üzerinden eleştirerek gözlem ve deneyden uzak bilimsellik görünümü altında bir felsefe olarak nitelemesi, yeni yöntemlerin geliştirilmesi açısından günümüze de ışık tutmaktadır. Böylece Bilmen'in, din karşıtı akımlara modern bilimsel gelişmeler ışığında yaptığı eleştirilerin, günümüz açısından da geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Yeni İlm-i Kelâm, Ömer Nasûhi Bilmen, Materyalizm, Pozitivizm, Darwinizm.

A Contribution to the New Kalām Period: Ömer Nasûhi Bilmen's Critique of Anti-Religious Movements

Abstract

The developments in the field of science and philosophy in the Western world have led to the emergence of anti-religious movements, and since the second half of the 19th century, it has begun to influence the Islamic world and the Ottoman lands. In this context, the necessity of more up-to-date and effective methods in the fight against anti-religious movements has been expressed, and it has become necessary to learn new science and philosophy and adapt it to the discipline of Kalām in the face of the doubts brought by the age. In this period, which is called the *New Science of Kalām*, Ömer Nasûhi Bilmen developed a contemporary discourse in the fight against anti-religious movements and adopted a more lively and functional method rather than a stagnant Kalām. As a scholar who has assimilated the traditional culture, it is very important in terms of his contributions to his own period that he gives current answers to the different thought problems of his age with the Kalām method. Bilmen's criticism of materialism based on the unfoundedness of the idea of mechanism, the theory of evolution because it has no scientific basis, and positivism because of people's need for religion shows his original side. In this respect, our study focuses on the criticisms he brought to anti-religious philosophies such as Materialism, Positivism and Darwinism. It is important to reveal the method followed in the struggle with the currents of atheism of the period, in terms of shedding light on the development of new methods in the struggle against secular thought, which is still valid today. While criticizing materialism, Bilmen first stated that it was a metaphysics under the guise of being scientific and stated that it consists of subjective judgments that could not be verified by experiment and observation. The claims of materialists that matter and energy are eternal, and that atoms combine by chance to form matter are metaphysical claims that cannot be tested without a scientific basis. According to Bilmen, since cosmological theories are constantly changing, it does not seem possible to draw general conclusions from these theories in the light of current scientific developments. Considering the ever-changing scientific theories, positivism's reduction of all sciences to physics is inconsistent in terms of scientific method. In this period, new findings obtained with the theory of relativity at the macro level and the quantum theory at the micro level provide very strong evidence for theism. Thus, it is seen that Bilmen criticizes the theories that exclude religious thought on a scientific basis, based on the variability of the data about the universe. One of the issues discussed in the context of the criticism of materialist philosophy is the soul-body relationship. Neuro-physiological studies show that consciousness cannot be separated from the brain, and that biochemical, physiological and neural processes in the brain are related to consciousness. It is seen that Bilmen, like other thinkers of the period, took the view of spiritism rather than the physically-based explanations in order to oppose the materialist claims that reduce the human completely to the material body. It can be said that the handling of the subject in the axis of spiritualism, apart from scientific developments, weakens the possibility of fighting against the opposite thought. For this reason, the current scientific data on the mind-body relationship should be reconsidered in terms of Kalām, and the data on the relationship between human biological and cognitive/spiritual structure should be analyzed. It seems that Bilmen tried to reconcile the theory of evolution with the idea of creation rather than rejecting it altogether. In this context, while accepting that there is a general evolution in the universe, he rejected the idea of evolution that man exists from another species. Since this limited understanding of evolution, which he accepted, necessitates a Creator and a control mechanism, the living world is not without a plan and purpose. In this respect, according to Bilmen, it is clear that such a claim lacks any scientific basis, considering that the genetic structure of every living thing has a system unique to its own species. For this reason, his criticizing the aforementioned theories on the basis of the evidences of counter-thought and characterizing them as a scientific-looking philosophy that is far from observation and experimentation, sheds light on the present day in terms of the development of new methods. Thus, it is possible to say that Bilmen's criticisms of anti-religious movements in the light of modern scientific developments are also valid for today.

Key Words: Kalâm, New Kalâm, Ömer Nasûhi Bilmen, Materialism, Positivism, Darwinism.

GİRİŞ

Kelâmcılar her dönemde zamanın ihtiyaçlarını dikkate alarak zihinleri meşgul eden sorunlara çözümler getirmeye çalışmış, zararlı fikir ve akımlara karşı İslam akidesini savunmak için yoğun çaba göstermişlerdir. Bu sebeple din karşıtı bilimsel ve felsefi akımların hız kazandığı Batı dünyasındaki öğretilerin toplumdaki olumsuz etkilerine karşı tedbirler ve çözüm önerileri ortaya koymak son dönem âlimlerinin en önemli önceliği olmuştur. Söz konusu dönemde modern bilim ve felsefe, özellikle ulûhiyet ve nübüvvet gibi temel konuları hedef alarak ayırım yapmadan bütün dini sistemleri tehdit etmiştir. Bu bağlamda yakın dönem kelâmcılarında görülen en önemli farklılık, inanç konularının yanı sıra dinin bireysel ve toplumsal boyutunun yeni yaklaşımlarla modern insanın anlayacağı şekilde ele alınması olmuştur.[1]

Avrupa'da Rönesans'la başlayan ve 17. yüzyıl bilim devrimi ile zirveye ulaşan gelişmeler sonucu ortaya çıkan 18. yüzyıl aydınlanması, sadece bilim adamlarının araştırma yöntem ve tekniklerini değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda tabiat ve evren hakkındaki algılamaları da köklü bir değişime uğratmıştır. Aydınlanma ile meydana gelen sekülerleşme süreci ise 19. yüzyılda Materyalizm, Pozitivizm ve Darwinizm gibi ilâhî dinlerin inanç sistemini dışlayan akımları ortaya çıkarmıştır.[2] Böylece Batı'nın seküler ve düalist bir dünya görüşünü benimsemesi, birtakım düşünce ve teorilerle bu dönemde zirveye ulaşarak Müslüman dünyayı da etkilemeye başlamıştır. Özellikle Auguste Comte'un (1798-1857) üç hal yasası ismini verdiği ve deneye dayalı bilim anlayışını tek evrensel gerçek olarak kabul ettiği pozitivizm anlayışı, Charles Darwin'in (1809-1882) evrim teorisi, Karl Marx'ın (1818-1883) tarihin materyalist yorumunu yaptığı diyalektik metaryalizmi bu dönemde güçlü bir etkiye sahip olmuştur.[3]

Böylece 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı felsefesi ve biliminin İslâm dünyası ve Osmanlı coğrafyasını etkisi altına almasıyla bu durum ilim adamlarını yeni arayışlara yöneltmiştir. Bu bağlamda Abdüllâtif Harpûtî (1842-1916), Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914), İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946) gibi isimler ülkemizde başta olmak üzere İslam coğrafyasında birçok düşünür, yeni ortaya çıkan problemlerin ancak kelâmın güncel ve işlevsel hale getirilerek çözülebileceğini iddia etmişlerdir. Bu mecburiyet karşısında yeni felsefeyi ve bilimsel buluşları kelâma uyarlamak isteyen dönemin kelâmcıları, böylece kelâmı güncelleyerek geçerliliği kalmayan bilgilerden kurtarmak suretiyle sağlam ve doğru bir temele dayandırmak amacına yönelmişlerdir. Çağın getirdiği şüpheleri etkisiz hale getirmek için Batı bilim ve felsefesinin öğrenilmesi ve kelâm disiplinine uygulanması öncelikli bir konu haline gelmiştir.[4] Zira kelâm ilminin mevcut haliyle çağın ihtiyaçlarına cevap vermediğinin ortak bir görüş olarak dile getirilmesi bu disiplinin ihtiyaçlar doğrultusunda güncellenmesini zorunlu kılmış, bunun ise çağın felsefi ve bilimsel görüşlerinin öğrenilmesiyle mümkün olacağı vurgulanmıştır.

Osmanlı devletinin son döneminde kelâmın güncellenmesine yönelik talepler sadece bireysel teşebbüslerle sınırlı kalmamış, bizzat devletin resmî politikası haline gelmiştir. Bu bağlamda yenilik düşüncesinin önemli bir temsilcisi olan İsmail Hakkı İzmirli, kelâmın güncel ihtiyaçlara göre yeniden ele alınması amacıyla 1915'te kurulan komisyonun başkanı sıfatıyla bir kitap yazmakla görevlendirilmiş, proje kapsamında telif ettiği eserini bu

---

1 M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 150.

2 Ramazan Altıntaş, "Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002), 56-59; Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 2 (1996), 2-3.

3 Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 34-35; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1981), 37 vd.

4 Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 56-63, 83; Bk. Hilmi Karaağaç, *Hasan Hanefi'nin Kelam İlmini Yenileme Projesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 12-15.

güncelleme çabasını yansıtacak şekilde *Yeni İlm-i Kelâm* olarak isimlendirmiştir. Böylece Yeni İlm-i Kelâm hareketini, zamanı ihtiyaçlar doğrultusunda doğru okuyarak gerekli tedbirleri alma gayretine yönelik bir çaba olarak görmek mümkündür. Bu süreçte Osmanlı Devleti kendi varlığı açısından da materyalizm ve pozitivizm gibi modern felsefî akımlarla daha sistematik ve etkili mücadelenin ancak güncel bir kelâm anlayışıyla mümkün olabileceği düşüncesindedir. Bununla birlikte son dönem Osmanlı aydınlarının bir kısmı için bu tür akımlar, Batı'daki gibi sadece felsefi planda tartışılan bir düşünce olmayıp çöküntü içinde olan devletin kurtarılarak ilerleme ve kalkınmayı sağlayacak olan bir Batılılaşma ve modernleşme projesi olarak da görülmüştür.[5]

Bu dönem âlimleri, kelâm ilminin *mesâil* denilen ana konularını açıklamak için kullanılan yöntem ve araçlarını ifade eden *vesâil* kısmında yenilik ve değişimin zorunlu olduğu düşüncesinde birleşmişlerdir. Kelâmcıların yenilik ihtiyacını değişen ve değişmeyen ilkeler üzerinden ele almaları klasik dönemin *celîlü'l-kelâm* ile *dakîku'l-kelâm* arasındaki ayırıma benzemektedir. Bu ayırımda kelâmın akâid boyutunu oluşturan mesâile dair konular değişmezken bilimsel ve felsefî boyutlarını oluşturan vesâil ise zaman ve şartlara göre değişmektedir.[6] Böylece Yeni İlm-i Kelâmcılar materyalizmi eleştirirken öncelikle dönemin idealizm, spritüalizm ve realizm gibi felsefi akımlarıyla birlikte fizik ve astronomide ortaya çıkan son bilimsel gelişmeleri tanıtmışlardır. Bu bağlamda sıklıkla klasik dönem kelâmcılarının konuyla ilgili görüşlerine de atıflar yaparak benzerlikler kurmuşlar, itikad esaslarını savunmada kullanacakları vesâili felsefi ve bilimsel anlamda güncellemeyi amaçlamışlardır. Bu doğrultuda Abdullatif Harpûtî ve Ömer Nasûhi Bilmen (1883-1971) eserlerine modern astronomiyle ilgili ilaveler koyarken, İsmail Hakkı İzmirli ve Filibeli Ahmed Hilmi de kitaplarına fizik ve kimya alanında madde ve enerji konusuyla ilgili son bilimsel gelişmeleri almışlardır.[7] Yeni İlm-i Kelâmcıların bu şekilde vesâili güncelleme gayesiyle modern bilim ve felsefeyle yoğun bir şekilde ilgilenmeleri ve bu alandaki yenilikleri yakından takip etmeleri karşı düşünceye itiraz açısından kendilerine önemli bir destek sağlamıştır.[8]

Kelâmın yenilenmesi düşüncesine katkı sunmaya çalışan önemli isimlerden birisi de Ömer Nasûhi Bilmen'dir. Kelâmcı yönüyle Bilmen de çağının getirmiş olduğu zararlı felsefi ve dini akımlara karşı İslam akidesini savunmak amacıyla kelâm yöntemini kullanmıştır. Döneminin tartışma konuları çerçevesinde ele aldığı özellikle *Muvazzah İlm-i Kelâm*'ın yanısıra *Mülehhas İlm-i Tevhid* gibi diğer eserlerle bu alana önemli katkılar sağlamıştır. O, güncel sorunlara eski kelâm yöntemiyle değil, kelâmın yöntemini yenileyerek güncel çözümler üretilmesi gerektiğinin farkındadır. Bu bağlamda *Muvazzah İlm-i Kelâm*, dönemin gündemini oluşturan materyalizm, pozitivizm ve Darwinizm gibi din karşıtı felsefi akımları ve bu çerçevede ortaya konan ideolojik tartışmaları içermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Batı dünyasında din karşıtı akımların yaygınlık kazandığı bir dönemde yazılan bu eser, klasik konuların yanı sıra dönemin tartışılan güncel problemlerini ele alarak özellikle genç nesillerin sahih itikadını koruyabilmek amacıyla bu konuların önemine dikkat çekmiştir.[9] Bilmen'in söz konusu eserleri üslup açısından geleneği yansıtmakla birlikte içerik

---

5 Meral Yıldırım, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Materyalizme Dair Eleştirileri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 3; İlhan Kutluer, "Pozitivizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/338.

6 İzmirli, müteahhirûn kelâmcılarının kullandığı Aristo felsefesinin üç asırdan beri geçerliliğini yitirmesi nedeniyle onun yerine çağdaş Batı filozoflarının İslâm'a uygun görüşlerini almak gerektiğini söyleyerek vesâilin çağın ihtiyaçlarına göre değişebileceğini ifade etmektedir. İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (Ankara: Ümran Yayınları, 1981), 23.

7 Mehmet Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", *Bilimname* 30/1 (2016), 426.

8 İlhan Kutluer, "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/156.

9 Adnan Bülent Baloğlu, "Muvazzah İlm-i Kelâm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/418-419.

açısından Yeni İlm-i Kelâm döneminin karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Sistematik kelâmın ana konularını belli bir düzen içinde ele almanın yanı sıra eskiyi olduğu gibi taklit etmek yerine kelâmı daha işlevsel hale getirmeye çalışmıştır. Bu açıdan ona göre kelâm, eskiyi tekrarlamaktan ziyade çağdaş inanç problemlerine çözüm üretebilen dinamik bir yapıya sahiptir.[10]

Yeni İlm-i Kelâm dönemi eserlerine baktığımızda büyük bölümünün güncel inanç sorunlarına oldukça kapsamlı ve ikna edici cevaplar verdiği görülmektedir.[11] Genç neslin şüphelerini gidermek için yeni meydan okumalar karşısında güncel ve çağdaş bir yöntem benimsemenin gerekliliği bu dönemde zorunlu görülmüştür. Bu açıdan dönemin temsilcilerine göre tecdîd veya yenilik kavramı bir reform hareketi olmayıp dinin temel ilkelerine uygun bir şekilde çağdaş sorunlara çözüm önerileri sunabilmektir. Bu bağlamda Bilmen'e göre de yenilenme, değişkenler dediği kelâmın vesâil alanında olmalıdır. Modern dönemde inanç açısından tehdit oluşturan bir takım felsefi teorileri eleştirerek yeni bir bakış açısı geliştirmenin zorunlu olduğunu söyleyen müellif, kelâmda yenilenmeyi aynı zamanda yeni tanımlar ve kavramlar üretmek şeklinde anlamıştır.[12] Geleneksel kültürü özümsemiş bir alim olarak çağının farklı düşünce sorunlarına kullandığı kelâm yöntemiyle güncel cevaplar vermesi kendi dönemine yaptığı katkılar açısından oldukça önemlidir. Bilmen'in mekanizm fikrinin temelsizliğinden hareketle materyalizmi, bilimsel temeli olmadığı için evrim teorisini ve insanların dine olan ihtiyacından hareketle pozitivizmi eleştirmesi onun özgün yönünü göstermektedir.

Bilmen'in görüşlerini farklı yönlerden ele alan yüksek lisans ve makale düzeyinde bir takım çalışmalar mevcuttur.[13] Konumuzla doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olan bazı çalışmaların konunun ele alınış tarzı ile eksik veya farklı yönlerinin ortaya çıkartılmasında katkı sunduğunu belirtmemiz gerekir. Bu açıdan çalışmamız kendi sistematiği içinde Bilmen'in din karşıtı akımları eleştirisini materyalizm, pozitivizm ve Darwinizm bağlamında ele alarak dönemin ve günümüzün bilimsel-felsefi teorileri ile bağlantılı olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Makalenin bu yönüyle söz konusu çalışmalara tamamlayıcı bir katkı sunma gayretinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle çalışmada, günümüze de ışık tutması açısından inanç karşıtı akımlarla bir mücadele yöntemi olarak Ömer Nasûhi Bilmen'in, Yeni İlm-i Kelâm düşüncesine ve dönemine yapmış olduğu katkılar ele alınacaktır.

---

10 Ramazan Altıntaş, "Ömer Nasûhi Bilmen'in "Yeni İlm-i Kelâm" Anlayışı", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri*, ed. Muhammed Hanefi Palabıyık (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 1/417.

11 Bu dönemin temsilcileri ve eserlerinin genel bir tanıtımı için bakınız. Mehmet Salih Gecit, "Son Dönem Temsilcileri Bağlamında Yeni İlm-i Kelâm Hareketi (Anadolu Örneği)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (2016), 931-944.

12 Altıntaş, "Ömer Nasûhi Bilmen'in "Yeni İlm-i Kelâm" Anlayışı", 408; bk. Salih Dayı, *Ömer Nasûhi Bilmen'in İnkârcı Akımlara Yönelttiği Eleştiriler* (Yozgat: Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 29.

13 Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Osman Taylan, *Ömer Nasûhi Bilmen ve Kelâmi Görüşleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Salih Dayı, *Ömer Nasûhi Bilmen'in İnkârcı Akımlara Yönelttiği Eleştiriler* (Yozgat: Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Muhammed Fatih Eren, *Ömer Nasûhi Bilmen'in Kelâm Düşüncesinde Yenilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Ramazan Altıntaş, "Ömer Nasûhi Bilmen'in "Yeni İlm-i Kelâm" Anlayışı", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri*, ed. Muhammed H. Palabıyık (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 407-418; Süleyman Akkuş, "Ömer Nasûhi Bilmen'in Ruh Hakkındaki Değerlendirmeleri ve Bu Değerlendirmelerin Oluşturduğu Tartışmalar", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri.* ed. Muhammed H. Palabıyık (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 451-472; Mehmet Bulğen, "Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasûhi Bilmen Örneği", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 13/1 (Şubat 2015), 61-89; Murat Akın, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Âhiret İnancını Temellendirmesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019), 93-116.

1. MATERYALİZME YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Materyalizm; var olan her şeyi maddeden ibaret görerek fizik ötesi bir alanın olmadığı düşüncesiyle bilinç, duygu ve düşünce gibi kavramların maddeden kaynaklandığını kabul eden ateist düşünceye sahip felsefi bir akımdır. Her şeyi maddi unsurlarla açıklaması yönüyle madde ve ruh ayrımı yapmayan bu düşünce, maddeyi tek gerçek unsur kabul ederek her şeyi ona indirgemiştir.[14] Doğası itibarıyla metafiziği yok sayarak spiritüalizm, idealizm ve rasyonalizm gibi akımlarla çatışmakta, başta Tanrı inancı olmak üzere bütün dini kavramların bir yanılgıdan ibaret olduğunu öne sürmektedir. Determinizm anlayışını esas aldığı için evrende bir gayelilik olmadığını savunan materyalist felsefe, fizik ötesi kanunları ve tabiatüstü varlıkları reddeden bir anlayışa sahiptir. Buna göre varlığın özü olan madde, kendi kanunlarına tabi olup ezeli özellik taşıdığı için ayrıca yaratıcı bir güce ihtiyaç duymamaktadır.[15]

Materyalizm düşüncesi Antik Çağ'da atomculuk fikrine sahip olan Leucippus (M.Ö. 5. Yüzyıl) ve Demokritos'a (M.Ö. 460-370) dayandırılmaktadır. Bu filozoflara göre madde yaratılmadığı gibi yok olma özelliğine de sahip değildir. Madde ve boşluktan oluşan evrende cisimler atomlardan meydana gelmiştir. Sürekli hareket halinde olan atomlar ise sonsuz ve sınırsızdır. Bu açıdan evrendeki her oluş mekanik bir zorunluluktan kaynaklanmakta olup neden-sonuç ilişkisine bağlı olarak gerçekleşir. Hiçbir şey yoktan meydana gelmediği gibi var olan bir şeyin yok olması da mümkün değildir. Buna göre yeni ortaya çıkan bütün durumlar sadece atomların birleşip ayrılmasından ibarettir.[16] Mekanist karakterli böyle bir düşünce varlıktaki düzen ve gayeyi ifade eden teleoloji fikrini doğrudan dışlamaktadır. 19. yüzyılda başta fizik, kimya ve biyoloji olmak üzere psikoloji ve antropoloji gibi birçok alanda meydana gelen gelişmelerin etkisiyle metafizik düşünce devre dışı bırakılmıştır. Özellikle Charles R. Darwin'in (1809-1882) canlıların oluşumu ve üremesine dair fikirleri, Ludwig Feuerbach'ın (1804-1872) insanı merkeze alan felsefesi ve Sigmund Freud'un (1856-1939) psikanalizmle ilgili çalışmaları materyalist düşünceye hız kazandırmıştır.[17]

Materyalist düşüncenin Osmanlı coğrafyasını etkilemesi 19. yüzyılda devletin Batı dünyası ile yoğun bir ilişki içine girdiği ve geri kalmışlık düşüncesinin ön plana çıktığı döneme rastlamaktadır. Eğitim için Avrupa'ya gönderilen öğrenciler vasıtasıyla tanınan bu fikirler çeşitli tercüme ve telif eserlerin Osmanlı topraklarına taşınmasıyla tanınır hale gelmiştir.[18] Bu bağlamda Osmanlı aydınlarını en çok etkileyen eser Ludwing Büchner'in (1824-1899) *Madde ve Kuvvet (Kraft und Stoff)* adlı eseridir. Dönemin bir kısım aydınları yazılarında İslam dünyasının içinde bulunduğu sıkıntılı süreci aşmasının materyalist ve pozitivist düşünceyle eş gördükleri bilime sarılmakla mümkün olabileceğini iddia etmişlerdir. Ancak doğal olarak Müslüman dünyanın inanç ve kültür yapısıyla bağdaşmayan uyarlamacı ve indirgemeci bu tür tehlikeli fikirlere karşı diğer aydın kesimden güçlü bir reddiye geleneği oluşturulmuştur.[19] Zira inanç karşıtı bu ideolojilerin temelinde yer alan ateizm düşüncesi şemsiye bir kavram olup tarihsel süreçte ortaya çıkan birçok inkârcı akımı bünyesinde barındırmaktadır.[20] Bu bağlamda kendi inanç ve kültür kodlarına bir tehdit

---

14 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 355; Aydın Topaloğlu, "Materyalizm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/137.

15 D. M. Armstrong, *A Materialist Theory of the Mind* (London: 1993), 37; Aleksandr Spirkin, *Felsefenin Temelleri*, çev. Erki Kıroğlu (İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2016), 57-58, 65.

16 Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev: H. Vehbi Eralp (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998), 35-36, 283-284, 290; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 39-40.

17 Topaloğlu, "Materyalizm", 28/137-138.

18 Çeşitli eserleriyle Beşir Fuad, muhtelif çevirileri ve Felsefe Mecmuası'ndaki yazılarıyla Baha Tevfik, Tarih-i İstikbal adlı eserinin yanı sıra tercüme ve yazılarıyla Celal Nuri, İctihad dergisindeki materyalist yazılarıyla Abdullah Cevdet gibi önde gelen isimler Osmanlı toplumunda materyalizmin temsilcileri olmuşlardır.

19 Topaloğlu, "Materyalizm", 28/140.

20 Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2018), 34.

oluşturan söz konusu akımlara karşı tavır alan birçok aydın gibi Ömer Nasûhi Bilmen de kaleme aldığı eserlerle mücadelede aktif olarak yer almıştır.

Bilmen, materyalistlerin madde ve enerjinin ezeli olduğu fikrine karşı güçlü kanıtlar ileri sürmektedir. Onlar âlemin varlığını, ezeli olan madde ile kuvvete, uzayda yer kaplayan, hafif, saydam ve esnek özelliklere sahip ezeli bir madde olarak kabul edilen *esîr*in[21] moleküllerinin tesadüfen bir araya gelerek birleşmesine dayandırarak müessir bir gücün varlığını reddetmişlerdir. Ancak bu düşünce bilimsel temeli olmayan bir teoridir. Zira şuur sahibi olmayan atomların tesadüfî bir şekilde birleşmesi sonucu son derece sistemli ve mükemmel bir varlık âleminin meydana gelmesi mümkün değildir. Bilmen'e göre bu iddia, deney ve gözleme dayanmadığı için pozitif bilimlere aykırıdır.[22] Zira Newton fiziğinin varsayımlarından birisi olan esîr; gezegen ve yıldızların içinde dolaştığı, ışığın arasından geçtiği görünmez bir ortam olarak tasavvur edilmişti. Esîrle dolu evren anlayışı, Newton kozmolojisinin ihtiyaç duyduğu sabit koordinat sistemi, mutlak ve hareketsiz bir uzay ortaya koyarak ısı ve ışık olgularını açıklamada kullanılmıştır.[23] Ancak uzayın elektromanyetik dalgaları iletme özelliği keşfedildikten sonra bu maddenin bir gerçekliğinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Söz konusu yenilikler, fizikçilerin uzay ve zamanın yapısı hakkındaki anlayışlarını değiştirmiş, esîr denilen töz fizik kavramları arasından silinmiştir.[24]

Bilmen'e göre madde ile hareketin ezelî olduğu düşüncesi mekanik fizik biliminin verileriyle çürütülmüştür. Maddenin durgunluk özelliği olduğu için bir hareket ettirici olmadıkça kendi başına hareket edemez. Ayrıca hareket halinde olan her cisim bir gün zorunlu olarak sükûn haline gelecektir. Bu nedenle hareketin bir başlangıcı olmak zorundadır. Başlangıcı olunca da zorunlu olarak bir illete ve hareket ettiriciye muhtaçtır. Ayrıca Bilmen, Alman kimyager W. Ostwald'a (1853-1932) atıf yaparak madde fikrinin enerji kavramının bilinmediği bir dönemde ortaya atıldığını, maddeyi tanımlamak için kullanılan özelliklerin aslında enerjinin nitelikleri olduğunun yeni fizik sayesinde ortaya çıkarıldığını söylemektedir. Buna göre maddeye atfedilen özellikler enerjiye ait olduğuna göre ortada madde diye bir şey kalmamaktadır.[25] Bunun yanı sıra maddenin enerjiye dönüşmesinin mümkün olduğu düşüncesi dönemi itibarıyla etkili olmakla birlikte yakın çağda ortaya çıkan radyoaktivite, maddenin enerjiye dönüşümü, entropi gibi teoriler materyalist geleneğin madde anlayışına karşı yeni keşifleri ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Kuantum Mekaniği ve Görelilik Kuramı materyalizmin dayandığı mekanik ve determinist evren anlayışına alternatif yorumlara neden olmuştur.[26]

Bilmen'in materyalizmi dönemin bilimsel gelişmeleri ışığında eleştirmesi ikna edici görünmektedir. Einstein'ın izafiyet (relativity) kuramı, uzay ve zamanın hareket halindeki maddeyle ilişkili doğrudan bağlantılarını açığa çıkarmıştır. Uzay ve zaman madde olmadan var olmaz, maddenin dağılımı ve etkileşimi de kütle çekimine bağlıdır. Kütle olmadan kütle çekimi olmayacağı için uzay ve zaman da olmayacaktır. Madde sürekli hareket halinde olduğundan uzay ve zamanın hareketle olan bu bağlantısı olayların mutlak değil göreceli olması demektir.[27] Klasik fizikte ayrı olan maddenin korunumu ve enerjinin korunumu yasası

---

21 "Ether" kelimesinden Arapça'ya geçen bu terim; uzayı doldurduğu, yıldız ve felekleri oluşturduğu kabul edilen havadan hafif, saydam ve esnek madde anlamındadır. Aristo'nun ezelî ve ebedî saydığı esîr kavramına modern fizik ve astronomi yer vermemektedir. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 82-83.

22 Ömer Nasûhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015), 135-139; a.mlf., *Mülehhas İlm-i Tevhid* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962), 24-25.

23 İshak Arslan, *Günümüz Tabiat Felsefesinde Bilim-Felsefe-Din İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 52.

24 Werner Heisenberg, *Fizik ve Felsefe*, çev. M. Yılmaz Öner (y.y.: Belge Yayınları, t.y.), 79, 94, 97.

25 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 140-141.

26 Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", 417-418.

27 Spirkin, *Felsefenin Temelleri*, 106.

yeni fizikte tek bir korunum yasası altında birleşmiştir. İlişkinlik teorisine göre, enerji ve madde arasında fark olmayıp enerjinin kütlesi vardır. Bu durumda madde, çok büyük bir enerji birikimine sahip olması yönüyle enerji de maddeyi temsil etmektedir. Çünkü madde ile enerji arasındaki fark, nitel bir fark olmadığı için madde ile alanı birbirinden nitel olarak ayırt edilemez.[28] Hareketsiz bir nesne bile kütlesinin içinde birikmiş enerjiye sahiptir. Bu açıdan izafiyet teorisinin en önemli sonucu, kütle ile enerjinin birbirine denk olduğunun kabul edilmesidir.[29]

İzafiyet teorisi nesneleri makro düzeyde ele alırken mikro düzeydeki nesnelerin dinamiğini ise Kuantum mekaniği incelemektedir. Kuantum teorisi ile birlikte evren, farklı fiziksel yasaların işlediği makro ve mikro evren olarak ikiye bölünmüştür. Makro evrendeki süreklilik mikro evrende bozulmuş ve bunun yerini belirsizlik almıştır. Newton fiziğindeki madde, enerji, uzay ve zaman gibi temel fizik kavramlarını yeniden tanımlayan Kuantum kuramına göre hareket, kesintiye uğramış bir dizi sıçrama şeklinde yeniden tanımlanmıştır. Max Planck enerjinin sürekli halde akmayıp kuanto[30] denilen birim paketler içinde ışınlar yaydığını ispatladıktan sonra Bohr, elektronların kesintili kuantum sıçramaları halinde bir enerji durumundan diğerine atladıklarını göstermiştir.[31] Klasik fiziğin aksine atom-altı düzeyde önemli bir sayı olan Planck sabitine (h) göreceli olarak, değişkenleri tam olarak belirleme kesinliği yoktur. Bu açıdan Heisenberg'in belirsizlik ilkesi kuantum mekaniğinde önemli rol oynamaktadır. Bir atomla sınırlı elektron, atomun çapından daha büyük olmayan değere sahip olması yönüyle ortaya çıkan momentum belirsizliği, elektronun atomda hangi yönde hareket ettiğini bilmediğimiz kadar büyüktür.[32] Böylece Bohr ve Heisenberg tarafından savunulan Kopenhag yorumuna göre mikroskobik dünyanın bir gözlemciden bağımsız olarak kendi başına gerçekten var olmadığı söylenmektedir.[33]

20. yüzyılın başlarında makro düzeyde izafiyet teorisi, mikro düzeyde ise kuantum teorisiyle elde edilen yeni bulgular Newton'un sabit ve kapalı evren anlayışı yerine, sürekli olarak var olup yok edilen daha dinamik bir evren anlayışını desteklemektedir. Maddenin enerjiye dönüştüğünü destekleyen veriler, maddenin ortadan kaybolduğu ve materyalizmin çöktüğü anlamında yorumlanmakla birlikte maddeyi, kendisinin kaynağı, nedeni ve sonucu kabul eden materyalist düşünce, evrenin toplam enerjisinin sıfıra eşit olduğunu doğrulayan maddenin korunumu ilkesinin kendilerini desteklediğini söylemektedir.[34] Bu gelişmeler materyalizmin tam olarak çöktüğü anlamına gelmese de teist düşünce açısından önemli açılımlar sağlamaktadır. Bunlardan biri de evrenin başlangıcıyla ilgili olan Big Bang teorisidir. İzafiyet teorisine dayanan bu teori yokluktan varlığa çıkışın nasıl olduğunu göstermemekle birlikte evrenin başlangıç zamanını göstererek ezeli evren fikrini savunan materyalist-ateistlere karşı bilimsel bir kanıt sunma imkânı tanımaktadır.[35] Zira uzay ve zamanı ayrılmaz bir bütün kabul eden izafiyet teorisine dayanarak hem maddenin hem de zamanın bir başlangıcı olduğunu söylemek mümkündür.

---

28 Albert Einstein – Leopold İnfeld, *Fiziğin Evrimi*. çev. Öner Ünalan (Ankara: Onur Yayınları, 1994), 172, 208; Heisenberg, *Fizik ve Felsefe*, 51.

29 Bu teoriye göre her enerji kütlenin kendisine dönüşür ve verilen bir enerji miktarına tekabül eden kütle bu enerjinin ışık hızı karesi ile bölümüne eşittir. ($M=E/c^2$) Madde, "kütlesi olan enerji" şeklinde yeniden tanımlanmıştır. Heisenberg, *Fizik ve Felsefe*, 103; Arslan, *Günümüz Tabiat Felsefesinde Bilim-Felsefe-Din İlişkisi*, 57, 129.

30 Madde, maddenin kuantumları denilen taneciklerden oluşmuştur. Buna göre elektrik yükünün ve enerjinin de tanecikli bir yapısı vardır. Fotonlar, ışığı oluşturan enerji kuantumlarıdır. Einstein –İnfeld, *Fiziğin Evrimi*, 249.

31 Arslan, *Günümüz Tabiat Felsefesinde Bilim-Felsefe-Din İlişkisi*, 67-69.

32 Benjamin Schumacher, *Quantum Mechanics: The Physics of the Microscopic World* (Virginia: The Great Courses, 2009), 20.

33 Schumacher, *Quantum Mechanics*, 74.

34 Spirkin, *Felsefenin Temelleri*, 84, 96.

35 Caner Taslaman, "İzafiyet Teorisi, Değerler ve Tanrı-Evren İlişkisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/2 (2007), 13.

Daha önce de ifade edildiği gibi materyalizm, kâinatın nasıl meydana geldiği ve işlediği sorusuna aşkın bir varlığın müdahalesi olmadan mekanist bir anlayışla cevap vermektedir. Sonsuz sayıdaki ezeli atomlar boşlukta birbiriyle birleşmek ve ayrılmak suretiyle sürekli bir hareket içindedirler. Buna göre düzen içinde gördüğümüz kâinat sistemi atomların kendi iç yeteneğinden kaynaklanan var edici niteliğine dayandırılmaktadır. Bu açıdan Yeni İlm-i Kelâmcılar materyalizmi eleştirirken öncelikle bu teoriyi epistemoloji açısından ele almışlardır. Osmanlı materyalistlerinde gördükleri problem, pozitivizmin de etkisiyle duyulara aşırı vurgu yaparak tecrübe dışındaki bilgi edinme vasıtalarını yok saymalarıdır. Bu bağlamda Ömer Nasûhi Bilmen de duyu ve tecrübe ile algılanma imkânı olmayan bir şeyin yok sayılamayacağını ifade ederek bunun gözle görülmeyen birçok varlığın reddini gerektireceğini savunmaktadır. Zira farklı bilim dallarında olduğu gibi birçok hakikat zamanla tecrübeler ışığında keşfedilip görülebilmektedir. Bu açıdan ona göre materyalistlerin varlıkları sadece maddî alan ile sınırlamaları eksik bir tümevarımdır.[36]

Yeni İlm-i Kelâmcılara göre materyalistler, deney ve gözlemi tek bilgi kaynağı kabul ederek her türlü metafizik bilgiyi dışlamakla aslında bilimsellik görünümü altında dogmatizm yapmaktadırlar. Bu açıdan materyalizm madde ve enerji konusunda doğrulanıp yanlışlanması mümkün olmayan iddialara sahiptir. Zira materyalistlerin madde ve kuvvetin ezelî olduğu iddiaları bilimsel bir temele dayanmayıp doğruluğu gözlem ve deneyle test edilme imkânı olmayan metafiziksel iddialardır. Maddenin her şeyin temeli olduğu düşüncesi bütün bir evreni içine alan tecrübenin sonucu değildir.[37] Bu nedenle son dönem kelâmcıların materyalizmin bilimsellik görüntüsü altında bir felsefe olduğunu ifade ederek eleştirmeleri isabetli bir yaklaşımdır. Bilmen'e göre kozmoloji, fiziksel gerçekliği tümüyle kapsayarak evrenin işleyişine dair son sözü söylemiş değildir. Tam aksine kozmolojiye dair teoriler sürekli değişmekte olup önceleri Batlamyus (100-170) teorisi hakikat kabul edilirken daha sonra Kopernik (1473-1543) nazariyesi kabul edilmiş, şimdi ise Einstein'ın (1879-1955) ileriye sürdüğü meşhur izafiyet teorisi gündemdedir. Zamanla bu teorinin de geçersiz olmayacağının bir garantisi yoktur.[38] İzmirli'nin de ifade ettiği gibi her şeyin temeli olarak görülen madde, yeni fizik anlayışında önemini yitirerek enerji ile yer değiştirmiştir. Bu açıdan sürekli değişime maruz kalan bir takım teoriler üzerine genel geçer hükümler kurmak günümüz bilimsel gelişmeleri ışığında mümkün görünmemektedir.[39]

Materyalist iddiaların bu açıdan tutarsız olduğunu söyleyen Bilmen'e göre söz konusu düşüncenin eleştirisini ana hatlarıyla şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Materyalizm deney ve gözleme dayanmayan bir delillendirmeyi bilim açısından değersiz kabul etmiştir. Fakat kendileri hiçbir araçla gözleyemedikleri esîrin varlığını kayıtsız şartsız kabul etmişlerdir. 2. Atomlar önceden belirlenmiş birtakım kanunlara uyum sağlamaya ihtiyaç duymuşlardır. Zira gelişigüzel bir şekilde dizilen atomlarla mükemmel bir şekilde oluşan cisimlerde tesadüfîlik aramak akıl ve mantığa aykırıdır. Bu yüzden atomların rastgele birleşmesi sonucu düzen içerisinde bir kâinatın var olduğunu iddia etmek bilimsel kanunlara ters düşmektedir. 3. Materyalistler madde ve kuvvetin birbirinden ayrılamaz olduğunu kabul etmişlerdir. Hâlbuki en son ortaya çıkan fizik kuralına göre kuvvet asıldır. Önceki iddiaların aksine madde; kuvvete tabi olup kuvvetin dengede durmuş bir şeklidir. Nitekim ısı, ışık, elektrik de kuvvetin sabit olduğu fakat dengede olmadığı şekillerden ibarettir. Materyalistlerin maddeye dayandırdığı bu özellikler aslında tümüyle kuvvete aittir. 4. Akıl, bilinç ve iradeden yoksun olan atom parçacıklarının tesadüfen diğerleriyle birleşerek bu

---

36 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 143.

37 Filibeli de, Büchner'in maddenin her yerde var olduğu iddiasını, kâinatı bütünüyle kuşatıcı bir şekilde deneyleme imkânı olmayacağı için metafizik bir iddia olarak görmektedir. Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-u Aklü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti*, haz. Sadık Albayrak (y.y.: Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.), 101-118.

38 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 368.

39 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 250.

kadar mükemmel olan âlemleri ve üstün vasıflarla donatılmış insan cinsini örneksiz bir şekilde meydana getirmesi nasıl mümkün olabilir? Bu tür sorulara cevap verebilmek için materyalistlerin bir kısmı atomların şuur sahibi olduğunu iddia etmek zorunda kalmıştır. Ancak öyle oldukları kabul edilse bile atomların kendi kendine hayat ve şuur sahibi olması mümkün olmayacağı için akıl ve bilim yüce bir yaratıcının varlığını zorunlu kılmaktadır.[40]

Görüleceği gibi Yeni İlm-i Kelâmcılar materyalizmi eleştirirken ilk önce Avrupa'da son asırlarda felsefe ve bilim alanında ortaya çıkan birikimi yakından tanımaya çalışmışlar ve bu durum materyalizmi çağın bilim ve felsefesini kullanarak eleştirmelerini sağlamıştır. Bu aydınlar materyalizmi eleştirirken ilk önce bunun bilimsellik görüntüsü altında bir metafizik olduğunu ifade ederek deney ve gözlemle doğrulanması mümkün olmayan öznel yargılar olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Madde ve kuvvetin ezelî olduğu konusundaki görüşleri ve dayandığı mekanist-determinist temelleri o günün bilimsel olgusu olan maddenin enerjiye dönüşümü, entropi, radyoaktivite, izafiyet ve kuantum gibi yeni bilimsel teoriler vasıtasıyla reddetmişlerdir.[41] Bu anlamda Bilmen de kâinatın ısı ölümüne doğru gittiğini ortaya koyan entropi yasasını gerekçe göstererek evrendeki madde, enerji ve hareketin ezeli olduğu fikrini eleştirmiştir. Ona göre entropi yasası maddenin son bulacağını göstermekle birlikte evrenin başlangıç ve sonu itibarıyla yaratıldığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla her şeyi, ezeli ve ebedi olan atomların birleşme ve ayrılmasıyla açıklayan mekanik evren fikrine karşı güçlü bir kanıt sunmaktadır. Zira bu yasa, entropinin sıfır olduğu bir başlangıç noktasına işaret ederek kâinatın kısır bir döngü içerisinde olamayacağını göstermesi açısından maddenin ezelî olduğu fikrini çürütmektedir. Özellikle Newton fiziğinin temel kavramlarını yeniden tanımlayan izafiyet ve kuantum teorileri de kendi kendine işleyen mekanik determinist bir evren anlayışı yerine, sürekli olarak var olup yok edilen daha dinamik bir evren anlayışı ortaya koyması yönüyle Bilmen'in materyalizm karşıtı iddialarına destek sağlamaktadır.

1.1. Materyalizm Bağlamında Ruh Konusundaki Tartışmalar

Ömer Nasûhi Bilmen materyalist felsefenin eleştirisi bağlamında ruh konusundaki tartışmalara da yer vermiştir. Bilmen, materyalistlerin duyularla idrâk edilemeyen her şeyi inkâr ederek ruh, hayat ve sinir hareketlerinin beyin tarafından yönetildiği düşüncesinde olduklarını söylemiştir. Onlara göre ruh, beynin fiilinden başka bir şey değildir. Materyalistlerin iddialarını kaynak vermeden sıralayan Bilmen, insan ve hayvanların şuur yönünden eşit oldukları iddiasına cevap olarak insanın akıl ve düşünce yetisine sahip olmasından hareketle mâhiyet açısından hayvanlardan farklı olduğunu savunmuştur. Aynı şekilde insanın vicdan, his ve düşünce gibi niteliklerini beyne bağlayarak ruhu sadece beynin bir fiili olarak görenlerin aksine beynin ruhun bir aracı olduğunu ifade etmiştir. Maddî bir özellik taşımadığı ve duyularla idrâk edilemediği için ruhun varlığını inkâr eden materyalistlerin maddi olmamasına rağmen fikir, his ve vicdanın varlığını kabul etmeleri bir çelişkidir.[42]

Bilmen, ruhun varlığını ispatlayan diğer delilleri somut örneklerle zenginleştirmiş ve delil olarak gördüğü naslarla İslâm'ın ruh konusuna bakışını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre insanın bedeninde zamanla değişim gözlenmekle birlikte asıl özün değişmemesi ruhun varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda ruhun varlığı kabul edilmediği takdirde geçmişte suç işleyen bir insana, bedeni zamanla değişeceği için sonradan ceza verilemeyeceğini ifade etmektedir. Bedenin his ve şuurdan yoksun olduğunu savunan Bilmen, insandaki irâde, akıl ve şuur gibi niteliklerin farklı bir kuvvet tarafından düzenlendiğini ifade etmektedir. Ayrıca keşif ve ilham gibi durumların ruhun varlığı kabul edilmedikçe açıklanamayacağını

40 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 137-143.
41 Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", 427.
42 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 353-355.

söyleyerek aynı şekilde rüyaların bedenden başka bir kuvvetin varlığına delil olacağını ifade etmiştir. Ona göre insanın üstünlüğü akıl, düşünce ve zekâ gibi yetilerle ilgili olup bunlar sahip olduğu kuvveti ruhtan almaktadır. Zira insanın ölümünden önce ve sonra bedensel görünümü açısından bir farklılık olmadığına göre ölümün hayat kaynağı olan ruhun bedenden çıkmasıyla gerçekleştiği ortadadır.[43]

Bilmen, kâinatta hiçbir şeyin tamamen yok olmayıp şekil değiştirebileceğini bilimsel bir bilgi olarak görmekte, farklı parçaların bir araya gelerek eski sûretine dönüşebileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda hayvanların insanları parçalayarak yemesi sonucunda bir canlının vücudunun farklı bir canlıda bulunması durumunu, cismani haşri inkâr için örnek verilmesini eleştirmektedir. Ona göre insan vücudu asıl cüz ve zâid cüz olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Asıl cüz, yaratılıştan ölüme kadar aynı şekilde kalarak başka bir canlının bedeniyle birleşmeyip sadece zâid cüz değişime uğramaktadır. Ancak bu değişim asıl cüzü etkilemeyip kıyamette tekrar diriltilecek olan da bu kısımdır. Bilmen, yeniden dirilişin mahiyetini açıklayan hadiste yer alan "acbü'z-zeneb"[44] ifadesinin bu durumu doğruladığını söylemektedir. Bununla birlikte bedeni, ruhun elbisesi olarak tanımlayarak ruhsuz ve hayatsız bir bedenin cezalardan etkilenmeyeceğini, cezayı hissedecek olanın ruh olduğunu ifade etmektedir.[45] İnsanların mâhiyetini anlayamamış olmaları ruhun yok olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda elektrik ve ses örneğini veren Bilmen, gözle görülemeyen birçok şeyin varlığını öne sürerek iddianın geçersizliğini ortaya koymaktadır.[46]

Yeni İlm-i Kelâmcılar ruhun gerçek mahiyetinin ne olduğu, bedenden ayrı bağımsız bir varlığının olup olmadığı gibi konuların kesin bir şekilde bilinemeyeceğini ifade etmişlerdir. İsmail Hakkı İzmirli'nin ifadesiyle bu konuda temel itibarıyla birbirine karşıt iki görüş bulunmaktadır: Birisi ruhu maddeye indirgeyerek maddenin bir özelliği sayan materyalist yaklaşım, diğeri ise ruhu maddeden ayrı soyut bir cevher olarak kabul eden spiritüalist yaklaşımdır. İzmirli'ye göre çözüme kavuşturulması oldukça zor olan ve sürekli tartışılan ruh konusu bilinmesi zorunlu olmayan bir meseledir.[47] Bu nedenle günümüzde de ruh-beden etkileşimine dair birçok teorinin ortaya atıldığı görülmektedir.[48] Söz konusu kelâmcıların düalist insan görüşünü kabul etmeleri spiritüalist felsefeye karşı ilgi duymalarına neden olmuştur. Dönemin aydınlarının insanın bilişsel özelliklerini beynin nöro-fizyolojik özellikleriyle değil de mahiyeti bilinmeyen soyut ruh kavramını esas alarak açıklamaya çalıştıkları görülmektedir. Buna karşı materyalizm insanın bilişsel ve ruhsal özelliklerinin fiziksel süreçlerle izah edilebileceğine yönelik ortaya çıkan yeni bilimsel verileri öne sürmektedir.[49]

Yapılan çalışmalar bilincin beyinden ayrılamayacağını, beyindeki karmaşık biyokimyasal, fizyolojik ve sinirsel süreçlerin bilinçle ilişkili olduğunu göstermektedir.[50] Ancak zihin, ruh, düşünce gibi unsurlar çeşitli olaylara nedensel açıdan bağlı olsa da fiziksel nitelikli olaylardan farklıdır. Materyalizm ise, bir şeyin başka bir nesneye bağlı olmasını o şeyle özdeş olması olarak yorumlamakta, indirgemeci bir yöntem benimsemektedir.

---

43 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 356-357; bk. a.mlf., *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1964), 4/1909.

44 Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki (Kahire: y.y., 1955), "Fiten", 28; Süleyman b. Eş'as Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Şuayb Arnavut ve dğr. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Sünnet", 24 (No. 4743).

45 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 348-349; bk. Eren, *Ömer Nasûhi Bilmen'in Kelâm Düşüncesinde Yenilik, 62.*

46 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 358; a.mlf., *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 4/1909.

47 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 189-195; Bilmen de aynı görüşü dile getirmektedir. Bk. Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 353.

48 Psiko-fiziksel paralelizm, epifenomenalizm, okasyonalizm, nitelik düalizmi, işlevselcilik gibi birçok teori günümüzde konuyla ilgili tartışmalar bağlamında ön plana çıkmaktadır.

49 Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", 425-426.

50 Spirkin, *Felsefenin Temelleri*, 119-121; Aykut Alper Yılmaz, *Ruh-Beden İlişkisi Bağlamında Teistik-Materyalizm*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 112.

Şüphesiz zihinsel olaylar, beyinde gerçekleşen fiziksel olaylara bağlı olmakla beraber onların kendisi değildir.[51] Nöro-bilimcilerin, zihne veya ruha atfedilen yetileri, beynin belirli alanlarıyla ilişkilendirmeleri, günümüzde düalizmin popülerliğini yitirmesi olarak yorumlanmaktadır. Bunda zihinsel işlevler ve beyin arasındaki yeni etkileşimleri ortaya çıkaran güncel çalışmaların etkisi büyüktür. Bu ise zihinsel işlevlerin tümüyle beyin tarafından gerçekleştiği iddiasını daha cazip hale getirmektedir.[52] Ancak düalizmin de genel olarak kabul ettiği ruh-beden arasında iki yönlü ilişki, zihin ve beden arasında bir özdeşlik olduğu anlamına gelmez. Buna rağmen zihin ve beden arasındaki bu etkileşimin niteliği hala farklı sorulara açıktır. Zihnin bedenle olan ilişkisi düalizmin sonu olmamakla birlikte gelişmelerin onun aleyhine önemli deliller sunduğu söylenebilir. Yine de Bilmen, söz konusu felsefenin materyalizme karşı son dönemde galip geldiğini belirtmekte, bazı spiritüalistlerin ruhların fotoğrafını çektiklerine dair iddiaya ise temkinli yaklaşmaktadır.[53] Bilmen'in dinin ana konularıyla doğrudan ilişkili olmadığını söylediği bu konuda ruh-beden düalizmini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Günümüz teorileriyle karşılaştırıldığında görüşlerinin zihin ile bedenin birbirinden farklı ve aralarında ilişki olmayan bağımsız iki varlık olduğunu söyleyen psiko-fiziksel paralelizm ile uyumlu olduğu söylenebilir. Ruhun ebedîliğine değinerek yer tutmayan soyut bir cevher olarak kabul etmiş olması klasik ruh anlayışını kabul ettiğini göstermektedir.

2. POZİTİVİZME YÖNELİK ELEŞTİRİLER

19. asrın ikinci yarısından sonra Avrupa'da yaygınlık kazanan pozitivizm daha çok sosyal pozitivizm ve evrimci pozitivizm şeklinde ön plana çıkarken 20. yüzyılda ise mantıkçı pozitivizm olarak ortaya çıkmıştır. Auguste Comte'un kurucusu olduğu bu felsefi düşünceye göre bilimsel bilgi tek gerçek kabul edildiği için deney ve gözleme tabi tutulamayan metafizik ve teolojik bilgilerin olgusal bir karşılığı yoktur. Duyu bilgisi en açık bilgi olduğu için metafizik kavramlar başta olmak üzere gözlem ve deneye indirgenemeyen her türlü bilgi anlamsız sayılıp reddedilmelidir. Zira bilimler için ortak ilkeler çıkaran felsefenin ışığında doğa ve sosyal bilimler için evrensel özellikte bir yöntem mevcuttur. Bu açıdan gerçeklik, gözlem ve deneye dayalı olgulardan ibarettir.[54] Sosyal pozitivizmin temsilcisi Auguste Comte tarafından geliştirilen üç hal kanununa göre insanlar, zihinsel olarak teolojik ve metafizik aşamalardan geçerek pozitif aşamaya ulaşmıştır. Teolojik aşamada insanlar doğal olayları doğaüstü güçlerin bir eseri olarak kabul ederken metafizik aşamada bu etkenlerin yerini birtakım metafizik kuvvetler almaktadır. Pozitif evreye gelindiğinde ise insanlık, doğal olayları fizik ötesi olgularla açıklamayı bırakarak evrende işleyen doğa yasalarını keşfetme seviyesine yükselmiştir. Buna göre Comte, pozitif bir doğa biliminin yanında pozitif bir toplum bilimi, pozitif bir ahlak ve dinin oluşturulmasını mümkün ve gerekli görmektedir.[55]

Evrimci pozitivizm ise sosyal pozitivizmdeki ilerleme kavramının yerine benzer fikri savunan evrim kavramını yerleştirmiş, jeoloji ve biyoloji alanında ortaya çıkan evrimci görüşleri sosyal ve tarihsel alanı da içeren geniş bir alana yaymıştır. Teorinin kurucu filozofu olan Herbert Spencer, basitten gelişmeye doğru farklılaşan doğal evrim sürecinin kimyasal seviyeden bitki ve hayvanların biyolojik yapısına doğru seyrettiğini ifade ederek bu teoriyi insanlık medeniyetinin gelişim sürecine uygulamıştır.[56] Mantık ilkelerini bilime uygulayan mantıkçı pozitivistler, her türlü soyut ve metafiziksel önermenin bilimsel alan dışına çıkarılması gerektiğini savunmuşlar, duyu bilgisini en açık bilgi olarak kabul etmişlerdir.

51 Arslan, *Felsefeye Giriş*, 105-106; bk. Heisenberg, *Fizik ve Felsefe*, 89.
52 Yılmaz, *Ruh-Beden İlişkisi Bağlamında Teistik-Materyalizm*, 93.
53 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 355.
54 Kutluer, "Pozitivizm", 34/335-336.
55 Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Adres Yayınları, 2009), 48; bk. Weber, *Felsefe Tarihi*, 397. İlerleme düşüncesinin bir sonucu olarak Comte'un basitten karmaşığa doğru yaptığı pozitif bilimler sınıflaması için bk. Weber, *Felsefe Tarihi*, 398-400.
56 Kutluer, "Pozitivizm", 34/336.

Akıma mensup filozoflar anlamlı olan ile olmayanı ayırmak için *doğrulanabilirlik* ilkesini esas almışlardır. Buna göre bir önermenin anlamlı olması doğrulanabilir özellikte olmasına, doğrulanabilir olması ise anlamlı olmasına bağlıdır. Bu açıdan sadece dini önermeler değil metafizik, ahlak ve estetik önermeler de doğrulanamayacağı için anlamsızdır.[57] Ancak bir önermenin deney yoluyla doğrulanma imkânına sahip olmadığı için anlamsız olacağı düşüncesi tartışmaya açıktır. Neo-pozitivizmin öncülerinden Karl Popper (1902-1945), bu düşünceyi *yanlışlanabilirlik* ilkesiyle eleştirmiştir. Ona göre doğrular sürekli değiştiği için bilimsel bilgi doğruların eklenmesiyle değil, yanlışların ortaya çıkarılmasıyla elde edilebilir.[58]

Kutsala ve metafiziğe karşı bir duruş sergileyen pozitivizm, bir düşünce sistemi olarak klasik bilgi anlayışına da zarar vermiş, deney ve gözlemle ispatlanamayan her şeyi bilimin dışında görmüştür. Dolayısıyla dini düşüncenin karşısında olan bu tür akımlar, Yeni İlm-i Kelâm döneminin öncelikli konuları arasında yer almıştır. Bu dönem âlimleri ilahi dinlere karşı olduğu görülen ve insan aklına dayanan beşeri bir din kurma anlayışı olan doğal din düşüncesinin ilahi dinlerdeki vahiy ve nübüvvet fikrine karşı bir saldırı olduğunu özellikle dile getirmişlerdir.[59] Bu nedenle Bilmen de dâhil birçok aydın temel inanç esaslarından olan nübüvvet konusunu ele alırken deney dışı bilgiyi reddetmesi yönüyle pozitivizm düşüncesini farklı açılardan eleştirmişlerdir.[60] Bilmen'e göre sürekli değişen bilimsel teoriler dikkate alındığında pozitivizm anlayışının tüm bilimleri fizik bilimine indirgemesi doğru değildir. Bu açıdan metafizik alana ait bilgileri bilim dışı görmek yanlış bir tutumdur.[61]

Bilmen, özellikle sosyal pozitivizmin temel ilkelerinden biri olan ilerlemecilik teorisi üzerinde durmaktadır. İnsanlar ilk çağlardan itibaren ilkel olarak ruhlara, bitki ve hayvanlar gibi canlıların yanı sıra cansız varlıklara tapınma sürecinden sonra yüce bir yaratıcıya inanarak sistemli bir dini düşünce oluşturmuştur. Ancak Bilmen'e göre söz konusu tekâmül teorisi diğer beşeri oluşumlar için mümkün olmakla birlikte ilahi kaynaklı dinler hakkında geçerli değildir. Zira İslam dini, ilerleme esasına dayalı bir tekâmül sonucunda ortaya çıkmamıştır. Bu açıdan ilahi dinler için medeniyetlerin gelişimi doğrultusunda ortaya çıkan bir tekâmül sürecinden bahsedilemez. Din olgusunu insanlığın ilkel dönemlerinin bir ürünü olarak kabul eden sosyal pozitivizmin bu iddiası öncelikle semavî kitapların açıklamalarına aykırıdır. Özellikle Kur'ân'ın da ifade ettiği gibi peygamberler tarihine bakıldığında insanlığın başlangıçtaki dinî durumu tevhid akidesine dayalı bir mükemmelliktedir. Ayrıca tarihi bulgular ilk toplumların tümüyle ilkel olmadığını, büyük medeniyetler kurduklarını göstermektedir. İnsanlar başlangıçta tevhid akidesine ve kabiliyetleri ölçüsünde bir medeniyete sahipken daha sonra bir takım sebepler yüzünden sahih akidelerini kaybederek medeniyetten uzaklaşmışlardır. Bu açıdan insanlığın manevi yükselişini, maddi yükselişiyle mukayese etmek doğru değildir.[62]

Pozitivizme göre dini düşüncenin tarihsel bir gelişim göstermesiyle artık metafizik dönemi geride bırakmış olan insanlık modern çağda bilimsel yöntemi esas alacaktır. Buna göre din olgusu, modernleşme süreciyle bağlantılı olarak hem toplumsal hem de bireysel seviyeden gerileyerek indirgenmiş olacaktır. Ancak Bilmen, söz konusu düşünceyi hayalperest bir yanılgı olarak niteleyip bunun anlamsızlığına en güzel örneğin "doğal din" kurma girişimi olduğunu ifade etmiştir. Zira pozitivist düşüncenin insanın manevi boyutunu dışlaması yönüyle oluşturduğu psikolojik problemlerin farkında olan Batılı filozoflar,

---

57 Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 1999), 118; Arslan, *Felsefeye Giriş*, 49.

58 Bryan Magee, *Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990), 24.

59 Batıda modern felsefe ile ortaya çıkan yeni akımların nübüvveti inkâr eden yaklaşımları karşısında yakın dönem âlimleri isbât-ı vâcib kadar nübüvvet meselesini de ele almaya mecbur kalmışlardır. Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 110 vd.

60 Dayı, *Ömer Nasûhi Bilmen'in İnkârcı Akımlara Yönelttiği Eleştiriler*, 99.

61 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 368.

62 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 57-60.

alternatif olarak akıl ve bilim üzerine oturan doğal bir din anlayışına yönelmek zorunda kalmışlardır. Sosyal pozitivizme karşı Jean Jacques Rousseau (1712-1778), François Voltaire (1694-1778) ve Ernest Renan (1823-1892) gibi düşünürler, dinin toplumu bir arada tutan önemli bir motivasyon kaynağı olması yönüyle toplumdan tamamıyla dışlanmasına karşı çıkmışlar, akıl ve bilim üzerine kurulu doğal din anlayışını savunmuşlardır. Bu açıdan çağdaş bir problem olarak insanın fıtratına aykırı olan din dışı ideolojilerin başarıya ulaşma imkânı yoktur.[63]

İnsanlar için din duygusunun maddi-manevi açıdan fıtri ve zorunlu bir ihtiyaç olduğunu vurgulayan Bilmen, toplumların ilmî, edebî, ahlâkî ve siyasî birçok açıdan gelişmesinde dinin önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir. Ahlâkın esası olan din olgusu, medeniyetin en temel dayanağıdır. Ahlâkî faziletlerin toplumsal hayata yansımadığı dinsiz toplumlar büyük bir güce ve medeni üstünlüğe sahip olsalar da bu durum geçici olup tarihi deliller böyle medeniyetlerin yıkılışını gösteren birçok örnek sunmaktadır.[64] Buna göre insanlık tarihi boyunca beşerî bir din oluşturma gayretine yönelik bütün çabalar, din duygusunun fıtrî ve zarurî bir ihtiyaç olduğunu ispatlamaktadır. Müellifin yaşadığı dönemde sosyal teoriye dayalı kutsalı dışlayıcı yaklaşımlara yönelik bu tür eleştirileri, çağdaş teorilerin taşıdığı eksik ve çelişkili yönleri göstermesi açısından oldukça isabetlidir. Metafiziğin reddedilmesine rağmen kurgulanmaya çalışılan dini anlayışlar teolojik-metafizik dönemin en azından insan zihninde kapanmayacağını göstermektedir. Bu çabalar, pozitivist düşüncenin metafizik dönüşümü olarak okunabilir. İnsan zihninin ayrıldığı söz konusu üç dönem aslında birbirinin karşıtı değil, birbirinin bütünleyicisi olarak görülebilir. Zira günümüz bilim felsefesi pozitivizmin din haline getirdiği mutlak bilim anlayışı yerine gerçekliğin farklı yönleriyle kavranabileceği bütüncül bir bakış açısını ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan tabiat ve evren tasavvurunun teist yaklaşımlar için daha güçlü bir zemin oluşturduğunu söylemek mümkündür.

2.1. Pozitivizm Bağlamında Determinizm Eleştirisi

Determinizm, sebep kavramının metafizik, ahlak, kozmoloji ve epistemoloji konularını içine alacak şekilde bir zorunluluk fikri çerçevesinde yorumlanışını ifade etmektedir.[65] Evrimci pozitivizm görüşü varlıklar arasında katı bir determinist düşünceyi ön gördüğünden dolayı mekanik bir evren düşüncesini beraberinde getirmiştir. Mekanik evren düşüncesinde, kâinat sistemi belli yasalarla işleyen büyük bir makine gibidir. Evrenin işleyiş sistemi determinist düşünceye dayandığından olaylar ve yasalar arasında bir zorunluluk ilişkisi mevcut olup bütün olaylar zorunlu sebepler zincirinin halkası gibidir. Tabiat kanunlarının bir makine gibi işlediğini savunan bu düşünce, kanunların genel ve düzenli oluşundan hareketle mucize ve özgür iradeyi reddetmektedir. Dolayısıyla neden-sonuç ilişkisine dayanan tabiatta zorunlu yasaların işleyişinde Tanrı'nın müdahalesine gerek yoktur.[66] Bu açıdan Bilmen de katı mekanik determinist anlayışı eleştirmiştir.

Bilmen, determinizm düşüncesini mucize konusuyla ilgili olarak tabiat kanunlarının zorunlu olmadığı fikri açısından ve kader konusuyla bağlantılı olarak insan özgürlüğü açısından iki kısımda ele almaktadır. Bu bağlamda tabiat kanunlarının zorunlu olduğunu savunan determinizm düşüncesinin aksine öncelikle bu kanunların zorunlu olmadığı fikrini delillendirmeye çalışmaktadır. Ona göre, aynı tohumdan daima aynı bitkinin meydana gelmesi gibi tabiat kanunları sabit olup iki şey arasındaki değişmeyen bir ilişkiden ibarettir.

---

63 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 55; Altıntaş, "Ömer Nasûhi Bilmen'in "Yeni İlm-i Kelâm" Anlayışı", 411.

64 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 68. Bilmen ahlaki çöküntüye sebep olan dinsizlik akımının toplumsal sonuçlarına Yunan, Roma ve İran gibi büyük medeniyetlerin yıkılışını örnek vermektedir. Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 70-71.

65 İlhan Kutluer, "Determinizm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/215.

66 Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü* (Ankara: Akçay Yayınları, 1997), 123; Kutluer, "Determinizm", 9/215.

Ancak sebep sonuç ilişkisiyle meydana gelen kanunlar zorunlu olmayıp bu ilişkinin son bulması veya değişmesi mümkündür. Bu kanunların değişmezlik özelliği tecrübeyle sabit olmakla birlikte mutlak anlamda zorunlu olduğu anlamına gelmez.[67] Bilim gözlem tecrübesine dayanarak bu iki durum arasındaki ilişkinin sürekli olduğuna hükmetmiştir, ancak bu durum tecrübelere aykırı bazı olayların gerçekleşebilmesini imkânsız kılmaz. Çünkü bunun imkânsızlığına dair elimizde hiçbir delil yoktur.[68] Buna göre Bilmen'in mantıksal anlamda olmasa da olgusal anlamda bir zorunluluk fikrine sahip olduğu söylenebilir.

Bilmen, kâinatta sebep-sonuç ilişkisi içerisinde işleyen tabiat kanunları arasında mucize olgusuna yer açabilmek amacıyla tabiat yasalarının zorunlu olmadığı düşüncesini savunmaktadır. Mucizeleri ilâhî kudretin bir göstergesi olarak değerlendiren Bilmen, süregelen tabiat kanunları içerisinde peygamber mucizelerini imkân teorisi üzerinden ele alarak mümkünler kategorisi içinde değerlendirmektedir: "Peygamberlerin ortaya koyduğu harikalar genel âdete aykırı, tabiat kanunlarına zıt olmasıyla birlikte haddi zatında mümkün olan şeylerdir. Tabiat kanunları mümkün olan varlıklar olduğundan bunlara, aykırı olan bazı şeylerin ortaya çıkmasını inkâr etmek doğru değildir. Allah'ın kudretinin taallukuyla bu gibi kâinat olayları doğa yasalarına aykırı diye inkâr edilemez."[69] Bütün varlıklarda olduğu gibi tabiat yasalarının yaratıcısı da Allah olduğu için sonsuz kudretiyle bu yasalara aykırı harikulade olayların ortaya çıkması imkân dâhilindedir. Bilmen, bu konuda kendi tezine bir ispat olarak çağdaş filozoflardan Henri Bergson (1859-1941) ve Emile Boutroux'nun (1845-1921) tabiat yasalarının zorunsuzluğu[70] fikrini delil olarak kullanmaktadır. Bu açıdan nedenselliği tümüyle inkâr etmemekle birlikte sebep-sonuç arasında doğrudan ve zorunlu bir ilişki bulunmadığını ifade ederek tabii nedensellik yerine ilahi nedenselliği savunmaktadır.[71] Bu bağlamda Bilmen'in konuyu klasik kelâmın kullandığı argümanlar açısından ele aldığı görülmektedir.

Bilmen determinizm/belirlenimcilik düşüncesinin insan özgürlüğü ile ilişkili boyutunu ise kader konusunu izah ederken eleştirmektedir. Belirlenim fikrinden dolayı evrendeki bütün olayların bir takım zorunlu sebepler zinciri tarafından tayin edildiği düşüncesini savunan determinizm anlayışı insanın özgür iradesini de reddetmektedir. Buna göre kader, varlık alanına egemen olan tabii kanunlardan başka bir şey değildir. Bütün olaylar neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde tabiat yasalarının varlığına dayandığı için insanların davranışlarında özgür olduğu düşünülemez. İnsan bilerek veya bilmeyerek birçok etkinin ve baskın sebeplerin tesiri altında bulunduğu için seçebilme imkânına sahip değildir. Bu açıdan determinist teoriye göre insan arzuladığı ve özlem duyduğu fiile yöneldiği için bu tür duygular insanı zorunlu olarak yönlendirmekte ve insanın davranışları zorunlu fiillerden meydana gelmektedir. Ancak Bilmen'e göre istek ve arzular irâdenin basit sebepleri olduğundan dolayı insan her zaman arzu ettiği şeyleri yapmamaktadır. Çünkü insanın istek ve arzuları zorunlu bir özellik gösterse de insan bir iradeye sahip olduğu için fiilleri zorunluluk göstermez.[72]

Ayrıca insanın irâde ve fiillerinin tabiat yasalarını değiştireceği için özgür olamayacağı iddiası da tutarlı değildir. Zira yaratılışının bir gereği olarak insanın irâdesiyle tabiat yasaları

---

67 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 183; a.mlf., *Mülehhas İlm-i Tevhid,* 27-28.

68 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 183-184.

69 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 185. Bununla birlikte Bilmen tabiat kanunlarının zorunlu olduğunun kabul edilmesi durumunda bile insanların bu kanunları tam olarak keşfetmesi mümkün olmadığı için mucizelerin tabiat kanunlarının dışında olamayacağını ifade etmektedir. Zira zorunlu bir sistem içinde mucizeler için birtakım özel kanunlar konulmuş olması mümkündür. Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 184.

70 Ayrıntılı bilgi için bk. Emile Boutroux, *Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında*, çev. H. Ziya Ülken (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947).

71 Altıntaş, "Ömer Nasûhi Bilmen'in "Yeni İlm-i Kelâm" Anlayışı", 415.

72 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 311-313; a.mlf., *Mülehhas İlm-i Tevhid, 50-51.*

çerçevesinde sebepler zincirinin bir parçası olmasıyla başka olayların meydana gelmesi akla aykırı değildir. Olaylar içerisinde bir illet olarak insan iradesinin devreye girmesiyle yeni sonuçların ortaya çıkması neden sonuç ilişkisi açısından bir sorun oluşturmaz.[73] Bunun yanı sıra insanın fiilleri, neden-sonuç zincirinin zorunlu birer neticesi olarak düşünülse bile bu durumda insanın irade ve tercih yetenekleri de bu illetler zincirinin tamamlayıcısı olurdu. Zira insanların irade yetileri bu sürece dâhil olmasaydı illetler zinciri tamamlanmayacağı için sorumlu bir varlık olan insanın yaratılışı anlamsız hale gelirdi. Böylece Bilmen, kâinatta gerçek etken olmayan sebeplerin insan irâdesi üzerinde zorunlu bir etkisinin olmadığını, aksine iradeli ve özgür olması yönüyle sebepler zincirinin bir parçası olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle kendileri de yaratılmış olan sebepler zincirini hakiki bir neden veya illet kabul ederek insanı zorunlu bir varlık olarak görmek akıl ve tecrübe açısından yanlıştır.[74] Buna göre belirlenimcilik, insanın irade hürriyetine sahip olmadığını ispatlayacak bir güce sahip değildir. Aksine insanın özgür irâde ve davranışlara sahip olması tabiat yasalarının ihlal edilmesi anlamına gelmemektedir.

Konuyla ilgili yukarıdaki açıklamalara bakıldığında Bilmen'in, kelâmcıların kullanmış olduğu tecvîz ilkesine başvurduğu görülmektedir. Bu ilke, Allah tarafından yaratılan bütün varlıkların mümkün varlıklar olması yönüyle aklen muhâl olmayan her şeyin kâinatta gerçekleşme imkânını ifade etmektedir.[75] Buna göre evrende sürekli gözlenmekte olan işleyiş ve düzen varlıkların kendi özünden kaynaklanan bir zorunlulukla değil, ilahi yaratmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bilmen'in konu bağlamında kelâmın vesîleci evren anlayışıyla birlikte tecvîz anlayışını maddî nedenleri inkâr etmeyen bir şekilde yorumlaması, dini referanslar ile evrenin işleyişine dair bilimsel açıklamaları uzlaştırma gayretinde olduğunu göstermektedir.[76] Bu açıdan müellife göre gelenek ve modernite arasında bir çatışma olmadığını söylemek mümkündür.

3. EVRİM TEORİSİNE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Materyalizm tartışmalarıyla bağlantılı önemli konulardan birisi de evrim teorisidir. Uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan evrim fikri, Antik Yunan felsefesinden bazı İslam düşünürlerine kadar uzanır.[77] Yakın dönemde ise İngiliz tabiat bilimci Charles Darwin tarafından geliştirilen bu teori, var olan bütün türlerin ve organizmaların doğal seleksiyon (seçilim) yoluyla tek bir türden meydana geldiğini iddia etmektedir. Böyle bir iddia ise insanın varlığı da dâhil olmak üzere canlı varlıklardaki yaratılış düşüncesini devre dışı bırakmaktadır. Darwin'e göre canlılar doğal bir süreç içerisinde basit bir organizmadan gelişmiş, canlı hücreler de doğal nedenlerden dolayı nesilden nesile genetik değişime uğramıştır. Doğal seçilim denilen bu süreçte güçlü canlılar yaşamlarını devam ettirirken çevreye uyum sağlayamayan zayıf canlılar ise yok olup gitmektedir. Canlıların oluşumuna dair bu mekanik bakış tarzının gaye ve düzen fikrini reddederek varlığı gayesiz maddi sebeplerle izah etmesi Darwinizm düşüncesinin materyalist köklerini göstermektedir.[78]

---

73 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 313; bk. Muhammed Fatih Eren, *Ömer Nasûhi Bilmen'in Kelâm Düşüncesinde Yenilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 58.

74 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 313-314.

75 Kelâmcıların tecvîz ilkesi konusundaki görüşleri için bk. Mûsa b. Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, nşr. Hüseyin Atay (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y.), 1/207 vd.

76 Bk. Mehmet Bulğen, "Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasûhi Bilmen Örneği", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 13/1 (Şubat 2015), 84.

77 Câbir bin Hayyân (721-815), Nazzâm (775-845), Câhız (781-869), Biruni (973-1061) gibi Müslüman bilim adamları da evrim fikrine benzer yaratılış düşüncesini savunmuşlardır. Müslüman düşüncesinde evrim hipoteziyle benzer fikirler için bk. Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 37-71; Harun Çağlayan, "Müslüman Kültürü Açısından Yaratılış ve Evrim Konularına Bir Bakış", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2020), 500-501.

78 Topaloğlu, "Materyalizm", 28/138.

Evrim düşüncesinin ana mekanizması *doğal seçilim*dir. Buna göre canlı varlıkların devamlılığı ve çeşitliliğini sağlayan doğal seçilim; canlının doğadaki koşullara uyum sağlamasına ve hayatta kalmasına imkân tanıyan en uygun genetik karakterlerin ayıklanmasıdır. Böylece mutasyonlar[79] sayesinde çevreye uyum sağlayan başarılı bireyler ayakta kalmakta, diğerleri ise elenmektedir. Ancak bu süreç tamamen tesadüfi, kontrolsüz ve amaçsız bir şekilde gerçekleşmez. Yani doğal seçilim, karmaşık yapıdaki canlıların sahip olduğu organ ve yapılarını, tabiatın yönlendirdiği bilinçsiz ve amaçsızca işleyen ancak pozitif yönde ilerleyen mutasyonlarla oluşturur.[80] Buna göre doğal seçilim, Darwin'in keşfettiği kör bir süreçtir. Richard Dawkins'in (1941-?) ifadesiyle kendiliğinden oluşan, hiçbir aklı, amacı ve planı olmayan doğal seçilim kör bir saatçiye benzetilmektedir.[81] Evrimsel sürecin devamlılığı dışarıdan değil, sistemin kendi içindeki dinamiklerden kaynaklanır. Buna göre fiziksel dünya tamamen kendi içinden hareket ve gelişme ile kendi kendine var olmaktadır.[82] Böylece dünyadaki canlı yaşamı, amaçsız bir şekilde Yaratıcı'nın varlığına ihtiyaç duymayan mekanik süreçlere indirgenmektedir.

Yeni İlm-i Kelâm dönemi aydınlarının evrim teorisini tümüyle reddetmek yerine İslâm'ın yaratılış teorisiyle uzlaştırmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu düşünürler kâinatta genel bir tekâmülün varlığını kabul etmekle birlikte, insanın başka bir tür olan maymundan türediği şeklindeki bir tekâmül anlayışını kesin bir dille reddetmişlerdir.[83] Bu bağlamda Bilmen, kâinatta bir tekâmül yasasının olduğunu kabul etmiştir. Ancak ona göre buradaki problem Yaratıcı'nın varlığına delil olabilecekken evrim sürecinin yanlış bir şekilde yorumlanmasıdır. Zira tekâmül hayvanın bitkiden veya insanın herhangi bir hayvandan türemesi şeklinde değil, varlıkların yaratılış sürecinin bir sonucu olarak kendi türleri arasında geçirdikleri değişim ve dönüşüm şeklindedir. Örneğin insanın anne karnındaki yaratılış safhalarından sonra yetişkin bir insana dönüşmesi böyle bir süreci göstermektedir. Yoksa hayvanın bitkiden veya insanın da hayvandan türediği şeklindeki farklı türler arası geçişi mümkün kılan bir evrim süreci söz konusu değildir.[84] Bu açıdan canlılar âlemindeki her türün ancak kendisine has bir yaratılış ve gelişim süreci olduğu göz önüne alındığında söz konusu teorinin bilimsellikten uzak olduğu ortaya çıkmaktadır.

Darwinizm düşüncesini savunanlara göre, jeolojik veriler açısından yeryüzünde ilk olarak bitki ve hayvan hücreleri oluşmuş, bundan da zamanla asıl varlıklar meydana gelmiştir. Böylece bitki ve hayvanların aslı yaratılmış olmayıp ortaya çıkmaları belli bir zaman sonra güçlü olanın zayıf olana galip gelmesiyle mümkün olmuştur.[85] Ancak Bilmen, tekâmül nazariyesini savunanların yaşamın cansız maddeden kendi kendine meydana geldiğine dair kesin bilimsel kanıtlarının olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre materyalistlerin evrim konusundaki görüşleri tartışmaya açık varsayımlardan ibarettir.[86] Bu

---

79 Genetik karakterlerin değişmesini ifade eden mutasyon evrim teorisinin ayrılmaz bir parçasıdır.

80 Orhan Düzgüneş, *Genetikçi Gözü ile Evrim* (Ankara: Türk Ziraat Mühendisleri Birliği Vakfı, 1994), 52-53, 79-80; Weber, *Felsefe Tarihi*, 391; Çağrı Mert Bakırcı, "Darwin'in Evrim Teorisi Nedir, Neler Söyler?", *evrimagaci* (Erişim 19.04.2021).

81 Richard Dawkins, *Kör Saatçi*, çev. Feryal Halatçı (Ankara: Tübitak Yayınları, 2010), 6-7. Doğal seleksiyonu Dawkins gibi canlıları oluşturan "kör saatçi" olarak değil de Tanrısal planın bir parçası olarak kabul eden biyologlar da vardır. Caner Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016), 131.

82 William Hamilton Wood, *The Religion of Science* (London: Macmillan And Co., Limited, t.y.), 104, 109; G. H. Howison, *The Limits of Evolution* (New York: The Macmillan Company; London: Macmillan and Co., Ltd., 1901), 52.

83 Ömer Nasûhi Bilmen ve İsmail Hakkı İzmirli gibi âlimler ilâhî hikmetin bir gereği olarak evrim sürecinin işleyebileceğini ve bunun akla aykırı olmadığını ifade ederek Yaratıcı'yı devre dışı bırakan bir evrim anlayışına karşı çıkmışlardır. Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/338.

84 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 200; a.mlf., *Mülehhas İlm-i Tevhid,* 26.

85 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 201.

86 Evrimin bir teori olarak nesnel gözlemlere dayanmayan metafizik dogmalar ve varsayımlardan oluştuğuna dair gerekçelendirme için bk. Wood, *The Religion of Science*, 106.

konuda Pasteur'ün (1822-1895) yapmış olduğu bilimsel çalışmalar, hayatın cansız varlıklardan ortaya çıktığına dair ihtimaliyet düşüncesini reddetmektedir. Bilmen'e göre, mikropların bile uygun beslenme ve çevre şartları altında türlerine özgü bir şekilde sürekli bölünerek çoğalması ilk yaratılışın imkânsız olduğu anlamına gelmez. Zira bu canlıların hızlı bir evrimleşme sonucu başka canlılara dönüşmediği gözlenmektedir.[87] Bitki, hayvan ve insanların kendi türleri içerisinde yaratılış süreci şeklinde bir evrimleşme sonucu meydana gelmeleri mümkündür. Örneğin tırtıl kendi içinde evrimini tamamlayınca kelebeğe dönüşmektedir. Bu açıdan türler arası geçişi savunan bir evrim teorisi deney ve gözlemden uzak zayıf bir temele dayandığı için akıl ve bilim dışıdır.[88]

Kâinatta bir tekâmül ve tenâzu adı verilen çekişme kanununun varlığını kabul eden Bilmen, hayat mücadelesinde zayıf olan canlıların güçlüler karşısında yok olmasını bitki ve hayvanların birbirinden türediğine dair bir delil olarak kabul etmez. Buna göre, kâinattaki tüm canlıların yaşamlarını devam ettirebilmek için diğerlerine üstünlük kurma eğiliminde oldukları görülmektedir. Ancak bu durum evrimin bir sonucu değil, Yaratıcı'nın koyduğu gelişim kanunları gereğince yok olmaya eğilim gösteren zayıf türlerin yerine güçlü ve gelişmiş türlerin doğrudan var edilmesi olarak görülmelidir. Zira bu durum evrime göre olsaydı canlılar zincirini oluşturan türlerin sürekli gelişmeye uygun olmayanları yok olup yerine gelişebilenlerin var olması gerekirdi. Bu zincirin en gelişmiş türleri ise doğal olarak insana en yakın olması gerekir. Hâlbuki insan türünün en eski atası olduğu iddia edilen hayvanların birçok gelişmemiş türü günümüzde mevcut olduğu halde gelişmiş türleri yok olmuştur. Keşfedilen bazı hayvan ve ağaç fosilleri aynı türe ait olan bugünkü örneklerinden daha gelişmiş olduğunu gösterdiğine göre canlı ve cansız varlıklardaki tekâmül birbirinden türemek şeklinde değildir.[89]

Bilmen'e göre, bir bitki hücresinin zamanla mutasyona uğrayarak hayvan hücresine dönüşmesi mümkün değildir. Çünkü bitki ve hayvan zincirini oluşturan türlerin daima başka bir ileri türe yükselmesi tamamlanmıştır. İnsanlığın atası olduğu iddia edilen hayvanların ise bugün gelişmiş türleri mevcut olup hiç biri evrimsel döngü sayesinde insana dönüşmemektedir. Ancak evrimcilere göre böyle bir oluşumun yüzyıllarca devam edecek bir süreçle mümkün olabileceği söylenmektedir. Fakat böyle bir iddia tecrübe ve gözlemden uzak olup delillere dayanmayan bir teoridir. Çünkü bu iddia doğru olsaydı uzun bir zamandan beri aşamalı bir şekilde değişime başlamış bazı bitki ve hayvanların bulunması gerekirdi. Hâlbuki tarihi dönemlere bakıldığında böyle bir durum tecrübe edilmemiştir.[90] Zira fosil bilimi, bu teoriyi ispatlayacak hiçbir kanıt sunmamaktadır. Örneğin paleozoik dönemde çok hücreli deniz omurgasızlarının fosilleri tüm kıtalarda bulunmasına rağmen; daha önceki devirlerde bu canlıların atalarına dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Aksi halde omurgasızların balığa dönüşümünü belgeleyen ve çeşitli balık türlerini birbirine bağlayan birçok geçiş formuna ait fosil örnekleri olması gerekirdi. [91] Paleontoloji koleksiyonlarına bakıldığında ara geçiş formu olarak ifade edilen fosil örneklerinin hala bulunamadığı bilinmektedir. Dünyadaki bilinen fosil türlerinin önemli bir kısmının bulunduğu Chicago'daki Field Doğal Tarih Müzesi önceki müdürü David Raup'a göre, örnekler Darwin'in iddia ettiği gibi, bir türü diğerine bağlayan sayısız ara formun yer aldığı evrimleşme sürecini desteklememektedir.[92]

87 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 202-203.
88 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 200-201.
89 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 203-204.
90 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 204.
91 Duane T. Gish, *Evrim: Fosiller Hala Hayır Diyo*r, çev. Melek Altın vd. (İstanbul: GDK Yayınları, 2008), 70-71.
92 Raup bu konuda şöyle demektedir: "Çoğu kişi fosillerin Darwinci yorumları desteklediğini zanneder. Ne yazık ki bu tam olarak doğru değildir... Jeoloji kaydında bulduğumuz kanıtlar, Darwin'in doğal seçilim mekanizmasıyla istediğimiz derecede bir uyum sağlayamamaktadır… Fosil kaydı hakkındaki bilgimiz büyük ölçüde genişlemiştir.

Fosil kayıtlarında geçiş veya ata formlara ait örneklerin yokluğu birçok paleontoloji otoritesi tarafından kabul edilmektedir. Bu açıdan milyonlarca yıl öncesine ait canlı fosilleri günümüzdekilerle aynı özelliktedir. Yakın dönemde farklı bölgelerdeki fosil yataklarında bulunan memeli hayvan fosillerinin mükemmel şekilde korunmuş olduğu görülmektedir. Gobi Çölü bölgesinde, dinozor, kertenkele, timsah ve kaplumbağa fosilleri bulunmuş, aynı bölgede yaşayan bu farklı türlerin iskelet ve kafatası özelliklerine bakıldığında hiçbir geçiş özelliği taşımadığı görülmüştür. Hâlbuki böyle bir durumda evrimleşen ilkel memelilere ait birçok ara form fosili bulunması gerekirdi.[93] Milyonlarca yıl varlığını aynen koruyan türlere ait fosil bulguları, günümüzde bu türlerin mutasyona uğramadığını göstermektedir. Bu nedenle türlerin tek bir hücreden nasıl meydana geldiği, genetik sistemin nasıl muhafaza edildiği, genelde zararlı olmasına rağmen mutasyonların evrimi nasıl gerçekleştirdiği gibi birçok soru hala cevap beklemektedir. Bilmen'in de Ernst Haeckel'e (1834-1919) atıfta bulunduğu gibi türler arası geçişte evrim zincirini tamamlamak için üretilen hayali embriyo çizimleri[94] bu sorulara cevap vermemektedir.

Bilmen'e göre, bu tür iddiaların aksine gerek diğer canlılar gerekse üstün özelliklerle yaratılan insan kendine özgü vasıflarıyla ayrı bir varlıktır. Ayrıca Darwinizm'in iddia ettiği gibi insanın bazı organlarının eksik veya fazla olduğunun iddia edilmesi evrim için bir kanıt olarak gösterilemez. Çünkü tıp ve anatomi ilminin verileri halen insanın bazı organlarının işlevinin tam anlamıyla bilinemediğini ortaya koymaktadır. Bu yüzden hikmeti tam olarak anlaşılamayan durumların olması insanın bilgi seviyesiyle ilişkilidir. Canlılarda eksik veya fazla olduğu ileri sürülen organların olması bir yaratıcı tarafından mükemmel bir şekilde yaratılmamış olduğu anlamına gelmez. Bu açıdan bazı canlılarda görülen bir kısım eksik organlara bakarak genel bir evrim olduğu sonucuna varmak eksik bir tümevarım olacağı için genel hakkında hüküm vermeye dayanak olamaz.[95] Bilmen'e göre, insanlarla bazı hayvanlar arasında ortak bir benzerliğin olması insan ırkının hayvanlarla ortak ataya dayandırılıp asırlardır devam eden türler arası bir evrime kanıt gösterilemez. İnsanlar ve hayvanlar arasında biyolojik özellikler itibariyle bir benzerlik olsa da zihinsel ve fiziksel açılardan büyük farklılıklar vardır. Bu iki cins arasındaki önemli farklılıklar insanların müstakil olarak yaratılmış olduğunun bir delilidir.[96] Böylece Bilmen, bilimsellik adı altında savunulan bu teorilerin hem bilimsellikten hem de ahlaki ve vicdani düşünceden uzak olduğunu ifade etmektedir.

Günümüzde de yaratılışı, olmuş-bitmiş bir olgu değil de evrimleşme ve değişim süreci şeklinde yorumlayarak Tanrı inancıyla evrim teorisi arasında uzlaşı kurma çabaları ön plana çıkmaktadır.[97] Modern dönemde Francis Collins, Alvin Plantinga gibi isimlerin savunduğu teistik evrim anlayışına göre evrim tesadüflere bağlı değil, varlıktaki yasalara göre işlemektedir. İnsan türü başta olmak üzere canlılar âlemindeki tür ve çeşitlilik, yasaları koyan Tanrı'nın evrimsel süreci yönlendirmesiyle ortaya çıkmaktadır.[98] Bu bağlamda canlılar

Bugün, çeyrek milyon fosil türüne sahip olmamıza karşın durum çok fazla değişmemiştir." David. M. Raup, "Conflicts between Darwin and Paleontology", *Field Museum of Natural History Bulletin* 50/1 (1979), 22-25.

93 Gish, *Evrim: Fosiller Hala Hayır Diyo*r, 144 vd.

94 Haeckel, biyogenetik kanun olarak isimlendirdiği teoriye göre insanın kuş, sürüngen veya balık embriyolarından evrimleştiğini ispatlamak için bu tür canlıların embriyolarını yan yana çizerek göstermeye çalışmıştır. Ancak bu çizimlere bazı ekleme ve çıkarmalar yapmak suretiyle üzerinde hile ve sahtekârlık yaptığı bilim dünyası tarafından kabul edilmektedir. 5 Eylül 1997 tarihli Science dergisi, bu gerçeği "Haeckel'in Embriyoları: Sahtekârlık Yeniden Keşfedildi" başlığıyla yayımlamıştır. Elizabeth Pennisi, "Haeckel's Embryos: Fraud Rediscovered", *Science* 277/5331 (5 Sep 1997), 1435.

95 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 205.

96 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 206-207.

97 Bunun imkanına dair tartışmalar için bk. Fatih Özgökman, *Teleolojik Delil ve Evrim Teorisi (*Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 191-193.

98 Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş,* çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2015), 477-478; bk. Çağlayan, "Müslüman Kültürü Açısından Yaratılış ve Evrim Konularına Bir Bakış", 504.

dünyasının bir plan ve amaç dâhilinde yönlendirilmiş bir evrim yoluyla meydana gelmesi, tesadüflere bağlı bir evrimle meydana gelmesinden çok daha anlaşılabilir ve uzlaştırıcı görülmektedir.[99]

Konuyla ilgili değerlendirmelerine baktığımızda Bilmen'in, tam olarak teistik anlayışı yansıtmasa da ortak atadan gelen tür içindeki nesilden nesile kalıtsal değişimleri ifade eden *sınırlı ve kontrollü bir evrim* anlayışını kabul ettiği görülmektedir. Ancak anlaşılabilir ve kanıtlanabilir bu evrimleşme süreci, evrim teorisinden tümüyle farklıdır. Bu sınırlı evrim anlayışı, bir Yaratıcı'yı ve kontrol mekanizmasını gerekli kıldığı için evrende ve canlılar âleminde hiçbir şey; bilinçsiz, plansız ve amaçsız değildir. Zira doğal seçilimin, basitten karmaşığa doğru planlı bir ilerleme ve gelişim süreci göstermesi, amaçlı ve anlamlı bir işleyişi gerektireceği için tesadüfilik ve amaçsızlıktan bahsetmek aklen mümkün değildir. Böylece Bilmen, yaratılışı reddeden bu teoriyi söz konusu gerekçelerle eleştirerek biyolojik bir tür olan insanın kendi yaratılışına ait özgünlüğünü vurgulamaktadır. Her canlının genetik yapısının tümüyle kendi türüne özgü ve korunaklı bir dizilim sistemine sahip olduğu dikkate alındığında türler arası evrim fikri makul görünmemektedir.

SONUÇ

Batı dünyasında bilim ve felsefe alanındaki gelişmelerin ortaya çıkardığı din karşıtı akımlarla mücadele; daha sistematik, güncel ve etkili yöntemleri zorunlu kılmıştır. Yenilik fikrini klasik literatüre dayalı olarak ele alan Ömer Nasûhi Bilmen de inanç karşıtı akımlara yönelik güncel bir söylem geliştirmiş, durgun bir kelâm anlayışından ziyade daha canlı ve işlevsel bir yöntem benimsemiştir. Bu açıdan dönemin temsilcilerine göre yenilik kavramı, bir reform hareketi olmayıp çağdaş sorunlara çözüm üretebilme çabası olarak görülmektedir. Bilmen eserlerini klasik kelâmın konu bütünlüğüne uygun bir şekilde kaleme almış, dönemin tartışma konularını ilgili bölümlere açtığı başlıklar altında işlemiştir. Özellikle materyalizm, pozitivizm ve Darwinizm gibi din karşıtı felsefeler üzerinde durması, dönemindeki inkârcı akımlara karşı mücadelede özel bir gayret içerisinde olduğunu göstermektedir.

Bilmen materyalizmi eleştirirken öncelikle madde ve kuvvetin ezelî olduğu iddialarının bilimsellik görünümü altında metafizik iddialar olduğunu ifade ederek materyalist geleneğin madde anlayışını dönemin bilimsel gelişmeleri ışığında eleştirmiştir. Bu dönemde makro düzeyde izafiyet teorisi, mikro düzeyde ise kuantum teorisiyle elde edilen yeni bulgular Newton'un kendi kendine işleyen mekanik evren anlayışı yerine, daha dinamik bir evren anlayışı ortaya koymuştur. Bu bağlamda Bilmen, özellikle maddenin enerjiye dönüştüğünü destekleyen bu teorilerin verileri üzerinden kütle ile enerjinin birbirine eşit olduğunu ifade ederek materyalist madde anlayışının değiştiğini vurgulamaktadır. Her ne kadar bu veriler maddenin ortadan kaybolduğu fikriyle materyalizmin tam olarak çöktüğü anlamına gelmese de materyalizme karşı teizm açısından oldukça güçlü kanıtlar sunmaktadır. Söz konusu gelişmeler evrenin başlangıç zamanına işaret ederek madde ve zamanın bir başlangıcı olduğunu söylemek suretiyle madde ve enerjinin ezeli olmadığını, başlangıç ve sonu itibarıyla yaratılmış olduğunu desteklemektedir. Bu açıdan Bilmen'e göre, maddenin her şeyin temeli olduğu düşüncesi bütün bir evreni içine alacak şekilde deneyleme imkânına sahip olmadığı için doğruluğu gözlem ve deneyle test edilme imkânı olmayan metafiziksel iddialardır. Zira kozmoloji, fiziksel gerçekliği tümüyle kapsayarak evrenin işleyişine dair son sözü söylemiş değildir. Bu nedenle Bilmen, sürekli değişen bilimsel teoriler dikkate alındığında tüm bilimleri, fizik bilimine indirgeyen pozitivizmi de ilmi yöntem açısından tutarsız bulmaktadır. Böylece Bilmen'in dini düşünceyi dışlayan teorileri, evren hakkındaki verilerin değişkenliği üzerinden bilimsel bir temelde

[99] Peterson vd., *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, 479; Francis S. Collins, *Tanrı'nın Dili: Bilim Tanrı İnancıyla Uzlaşabilir mi?*, çev. Harutyun Parlak (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009), 193-195.

eleştirerek bilimsellik görüntüsü altında bir felsefe olduğunu ifade etmesi isabetli bir yaklaşımdır.

Materyalist felsefenin eleştirisi bağlamında ele alınan konulardan birisi de ruh-beden ilişkisidir. Yapılan nöro-fizyolojik çalışmalar bilincin beyinden ayrılamayacağını, beyindeki biyokimyasal, fizyolojik ve sinirsel süreçlerin bilinçle ilişkili olduğunu göstermekte, zihinsel işlevler ve beyin arasındaki yeni etkileşimleri ortaya koymaktadır. Bu gelişmelerin materyalizm açısından önemli kanıtlar sunduğu söylenebilir. Ancak Bilmen'in eleştiri konusu yaptığı gibi zihin, ruh, düşünce gibi nitelikler fiziksel olgulara bağlı olsa da materyalizm, indirgemeci bir yöntemle zihinsel/ruhî süreçleri madde ile özdeş kabul etmektedir. Bu açıdan dönemin diğer düşünürleri gibi Bilmen'in de insanı tümüyle maddi bedene indirgeyen materyalist iddialara karşı koymak için fiziksel/bedensel temelli açıklamalardan ziyade ruhçuluk görüşünü esas aldığı görülmektedir. Bu bağlamda dinin asli konuları içinde yer almadığı söylenen bu konunun dönemin bilimsel gelişmeleri dışında spiritüalist zeminde ele alınmasının karşı düşünceyle mücadele etme imkânını zayıflattığı söylenebilir. Bu nedenle zihin beden ilişkisine dair ortaya çıkan güncel bilimsel veriler kelâm açısından tekrar yeniden ele alınmalı, insanın biyolojik yapısı ile bilişsel/ruhî yapısı arasındaki ilişkiye dair verilerin sunduğu yeni imkânlar değerlendirilmelidir.

Bilmen'in evrim teorisini tümüyle reddetmek yerine İslâm'ın yaratılış teorisiyle uzlaştırmaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda kâinatta genel bir tekâmülün varlığını kabul etmekle birlikte, insanın başka bir türden meydana geldiği şeklindeki bir anlayışı reddetmiştir. Bu sınırlı evrim anlayışı bir Yaratıcı'yı ve kontrol mekanizmasını gerekli kıldığı için canlılar âleminde hiçbir şey; bilinçsiz, plansız ve amaçsız değildir. Bu açıdan Bilmen'e göre, insanlarla bazı hayvanlar arasında ortak bir benzerliğin olması, ortak ataya dayanan türler arası bir evrime kanıt gösterilemez. Her canlının genetik yapısının tümüyle kendi türüne özgü bir sisteme sahip olduğu dikkate alındığında böyle bir iddianın bilimsel dayanaktan yoksun olduğu açıktır. Böylece Bilmen, dönemin bilim ve felsefesini kullanarak karşı tarafın delilleri üzerinden bir eleştiri yöntemi izlemiştir. Sonuç olarak Bilmen'in, din karşıtı felsefi akımlara modern bilimsel gelişmeler ışığında yaptığı eleştirilerin, günümüz açısından da geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Akın, Murat. "Ömer Nasuhi Bilmen'in Âhiret İnancını Temellendirmesi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019), 93-116.

Akkuş, Süleyman. "Ömer Nasûhi Bilmen'in Ruh Hakkındaki Değerlendirmeleri ve Bu Değerlendirmelerin Oluşturduğu Tartışmalar", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri.* ed. Muhammed Hanefi Palabıyık. 451-472. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.

Altıntaş, Ramazan. "Ömer Nasûhi Bilmen'in "Yeni İlm-i Kelâm" Anlayışı". *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri.* ed. Muhammed Hanefi Palabıyık. 407-418. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.

Altıntaş, Ramazan. "Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002),55-84.

Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 2009.

Arslan, İshak. *Günümüz Tabiat Felsefesinde Bilim-Felsefe-Din İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi.* İzmir: İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 1999.

Bakırcı, Çağrı Mert. "Darwin'in Evrim Teorisi Nedir, Neler Söyler?". *evrimagaci.* Erişim 19 Nisan 2021. https://evrimagaci.org/darwinin-evrim-teorisi-nedir-neler-soyler-2917

Baloğlu, Adnan Bülent. "Muvazzah İlm-i Kelâm". *TDV İslam Ansiklopedisi.* 31/418-419. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Bayrakdar, Mehmet. "Tekâmül Nazariyesi".*TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/337-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi.* Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Bilmen, Ömer Nasûhi. *Mülehhas İlm-i Tevhid*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962.
Bilmen, Ömer Nasûhi. *Muvazzah İlmi Kelâm*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015.
Bilmen, Ömer Nasûhi. *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*. c. 4. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1964.
Boutroux, Emile. *Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında*. çev. H. Ziya Ülken. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
Bulğen, Mehmet. "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri". *Bilimname* 30/1 (2016), 391-433.
Bulğen, Mehmet. "Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasûhi Bilmen Örneği". *Kelâm Araştırmaları* 13/1 (2015), 61-89.
Collins, Francis S. *Tanrı'ın Dili: Bilim Tanrı İnancıyla Uzlaşabilir mi?*, çev. Harutyun Parlak. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
Cündioğlu, Dücane. "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 2 (1996), 1-94.
Çağlayan, Harun. "Müslüman Kültürü Açısından Yaratılış ve Evrim Konularına Bir Bakış. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2020), 480-507.
Dawkins, Richard. *Kör Saatçi*. çev. Feryal Halatçı. Ankara: Tübitak Yayınları, 2010.
Dayı, Salih. *Ömer Nasûhi Bilmen'in İnkârcı Akımlara Yönelttiği Eleştiriler*. Yozgat: Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
Düzgüneş, Orhan. *Genetikçi Gözü ile Evrim*. Ankara: Türk Ziraat Mühendisleri Birliği Vakfı, 1994.
Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd.* nşr. Şuayb Arnavut ve dğr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
Einstein, Albert – İnfeld, Leopold. *Fiziğin Evrimi*. çev. Öner Ünalan. Ankara: Onur Yayınları, 1994.
Eren, Muhammed Fatih. *Ömer Nasûhi Bilmen'in Kelâm Düşüncesinde Yenilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
Filibeli Ahmed Hilmi. *Huzur-u Akl-ü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti*. haz. Sadık Albayrak. y.y.: Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.
Gecit, Mehmet Salih. "Son Dönem Temsilcileri Bağlamında Yeni İlm-i Kelâm Hareketi (Anadolu Örneği)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (2016), 931-944.
Gish, Duane T. *Evrim: Fosiller Hala Hayır Diyo*r. çev. Melek Altın vd. İstanbul: GDK Yayınları, 2008.
Gökberk, Macit . *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
Heisenberg, Werner. *Fizik ve Felsefe*. çev. M. Yılmaz Öner. y.y.: Belge Yayınları, t.y.
İbn Meymûn, Ebû İmrân Mûsâ. *Delâletü'l-Hâirîn*. nşr. Hüseyin Atay. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y.
İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. haz. Sabri Hizmetli. Ankara: Ümran Yayınları, 1981.
Karaağaç, Hilmi. *Hasan Hanefi'nin Kelam İlmini Yenileme Projesi.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
Kutluer, İlhan. "Batılılaşma". *TDV İslam Ansiklopedisi*.5/152-158. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
Kutluer, İlhan. "Determinizm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/215-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 34/335-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
Magee, Bryan. *Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh.* nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki. Kahire: y.y., 1955.
Özervarlı, M. Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
Özgökman, Fatih. *Teleolojik Delil ve Evrim Teorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
Pennisi, Elizabeth. "Haeckel's Embryos: Fraud Rediscovered". *Science* 277/5331 (5 Sep 1997).

Peterson vd., Michael. *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
Raup, David M. "Conflicts between Darwin and Paleontology". *Field Museum of Natural History Bulletin* 50/1 (1979).
Schumacher, Benjamin. *Quantum Mechanics: The Physics of the Microscopic World*. The Great Courses, Virginia, 2009.
Spirkin, Aleksandr. *Felsefenin Temelleri*. çev. Erki Kıroğlu. İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2016.
Taslaman, Caner. *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı.* İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016.
Taslaman, Caner. "İzafiyet Teorisi, Değerler ve Tanrı-Evren İlişkisi". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/2 (2007), 5-20.
Taylan, Osman. *Ömer Nasûhi Bilmen ve Kelâmi Görüşleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
Topaloğlu, Aydın. "Materyalizm". *TDV İslam Ansiklopedisi.* 28/137-140. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi: Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1981.
Topaloğlu, Bekir–Çelebi, İlyas. "Esîr", *Kelâm Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev: H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998.
Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri.* Ankara: DİB Yayınları, 2018.
Yıldırım, Meral. *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Materyalizme Dair Eleştirileri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
Yılmaz, Aykut Alper. *Ruh-Beden İlişkisi Bağlamında Teistik-Materyalizm*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.